

ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમાંના એક તે શ્રી ચીમનભાઈ સંઘવી
પિતાશી ખીમચંદભાઈ, માતૃશી ઉમેદકારબેન.

શાંત અને સરળ પ્રાૃતિને લીધે બાલ્યકાળથી જ સૌને પ્રિય થઈ
પડ્યા. બાલપણથી જ ધર્મમાં આમૃતિ પણ ખૂબ આપ્તમાન્યવશ અને
મંતૃપુરુષોનો મહાવશ તે કાયમનો જ. આ બંધી પ્રજાસિંચોમાં એમના
સવૃજનપુત્રી ચુનીલાઈ પણ માથે જ દેણ. રામ-લક્ષ્મણ જેવા પ્રેમથી
રહેતી એ બંધન-ભવણી મૌના મન છતી ચેતી.

સેનામાં નુરૂંધ બળે તે પ્રમાણે શ્રી ચીમનભાઈને ધર્મપરાયણ
સુલીશ અને મંરકાગી કમળાદેવી નામે ધર્મપત્ની મળ્યાં. જેને જેવું
રેતડું એ તેવું મળી મળું પડી પુછવું જ શું! ધર્મમાં તટસ્થિતા વધતી જ
છત. બાપાર કરે પણ નીતિને બનીરે અગમી કરવાની વાત નહિ.
મન્યવૃત્તિ જ મળે તેમા મનેલ. નીતિ છાંડતી નહી અને અનીતિ
આચરતા નહી એ મિહાનથી આજય વધતા વધતા મારાપે વેપારી

આશ્રમમાં આશ્રમમાં અને જાશ્રમમાં પોતાની ધર્મજન તપાસી અને મારી
લેતી હાથે મારી હતી.

એવેનક હાથેને થઈ મારી તપાસી મારીને 'ભાગ્ય' મારી મેરાને
મળત ઉપાસન રહેવા તેમણેની અને શ્રીમંતા પાની નવર કરો
કલિનિભાવે અને અનેકવિધ ભગુતને પણ કરાવ્યા.

તે ઉપરાંત ભગવત ઉપાસી મેમ આશ્રમના અગ્રણ્ય પુત્રનો
કુલપતિયત રીતે મથવાય તથા જુન માધુ-માધવીક મથાગર મારેમના
કાન-માન મારે ઉપાસી થાય તે તેજુએ આવીપુત્ર મેરાના પા
આવેલી પોતાની વિદ્યાન જીવન શ્રી વિજય તેમિ-વિદ્યાન-કનુરમુદિ
સાનમદિરે કરેને સુખ કરી. આને પણ મે કર્યા ઉપર સાનમદિરની
ભગ્ન ઉપાસન તેમને આપેલા રાતની માણી પુત્રની ઉત્તી છે.

રાતની માથે પાર્થિવ કિવામાં રમિ પણ મેટી નર. રોજ ઉપાસ
દાર્શન મનકમન, આધારિક, આધારન, રોપન, જર્ણિયમે પોપ
વંદે માયુ નર. મદામનગરની ઉપાસન તપની આપેલા પણ કરી.

[XVII]

આ બધા પાર્થિવ સંસ્કારો પોતાના સંતાનોમાં પણ ઉતરે એની સતત કાળજી રાખતા, અને દિતશિશુ આપતા કે ‘બલા, અનંત પુણ્યની શાન્તિએ મળેલ મેળિયો માનવભવ રહેજમાં વેકશાઈ ન જાય તેનું’ સતત ધ્યાન રાખતે. દાષમાં આવેલું ‘ચિંતામણિ કાંકરાની સાટે વેચાઈ’ ન જાય તેની ખૂબ ખૂબ કાળજી રાખતે. મેળવેલું ભોગવવામાં મદતા નથી પણ મેવેલેલું છાડવામાં મદતા છે.” આવા સુમંસ્કારને પરિણામે જ તેમના બે પુત્રો તામે સુરેષિંદ્રચંદ તથા અમરચંદ બરબુવાનીમાં વૈરાગ્યપામિત જની પ્રભુ વીરના માતે સંચયાં, દાસમાં પણ તેઓ અગ્રામે પ. પૂ. પં. શ્રી ચ દોહધવિજયપટ્ટ મણિવર તથા પ. પૂ. શ્રી અશોકચંદ્રવિજયપટ્ટના તામે તેમના પરમ ઉપકારી આચાર્યદેવ શ્રી કસ્તુરમુરિધરેજી મદારાજની હાજરામાં રહી કેટલાંબે છવેતે ઉપકાર કરતા વિચરી રહ્યા છે.

સંપત્તિ જનવા જને પુત્રાની ઉન્નતિ જોઇ શી મીમનમાંઈ
આનંદ અનુભવતા સાચા અને પોતાના હૃવનને પામ્ય માનતા સાચા.

[XVIII]

પણ રોજ મનમાં વિચારતા કે “આ તો પ્રભુનું સૌકાવર સાબન. જે પુણ્ય કરે તે પુણ્યના ફળ ભોગવે. પાપ કરે તે પાપના વિપાક ભોગવે. જે કરે તે ભોગવે. અહીં કોઈની કવાલો ચાલે નહીં. પુત્રોએ સંપત્તિ લઈ જવન ધન્ય બનાવ્યું” પણ તેમાં મારા આત્માનું શું ? મારે મારા આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો મારે જ મહેનત કરવી રહી.”

આ વિચારનું પ્રતત ચિંતન ચાલુ જ રહેતું. તેવામાં મંપત્તી બનેલા બંને પુત્રોએ પણ પિતાને સંપત્તિ મારે મંચરવા પ્રેરણા કરી. વિચારને વેગ મળી ગયો અને સંપત્તિ મારે જવા કે ઝીંજીનોની અનુમતિ મેળવી લીધી.

પોતાના ૫૨ ફહેરાસરકમાં પંચાન્કકા મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. એમના એ મહત્ત્વાગનું દરમ આજે પણ આંખ આગળ તરવરતું રહે છે. લક્ષમણ જેવો લગ્ન બંધુ, લાકોડકથી ઉછરેલા ચાર ઊકરંચો કે તેના પરિવારની માયા મુક્તા જરાપણ ઉચાટ નહીં. ભણી ભણી કે તેના પરિવારની આંખોને આંખો ઉતા જનારની આંખના ખૂણામાં

[XIX]

આ તો બાકાતું' પર છે તેને જાહી ખીન પરમાં જવાનું છે તેમાં ઉચાક
 રો કરવો ? દારીરનો ધર્મ' દારીર જાનવે મારે મારો ધર્મ' બજાવવો જ
 રહો. મારા જ કરેલા મારે બોમવવાના છે તેમાં વલોપાત રા કરવા ?
 જીવનમાં કરવા એવું કરી લીધું છે અહીં 'દીધું' તો સંયમ સાધવાનો
 આનંદ છે. જાણું તો જીવનના ઉત્કર્ષનું મંગળ છે
 યુત્યુલ્યપા પર પોરેલા તે મહાત્મા અપાર વેદનાની વચ્ચે પણ
 દસરા યુધે જીવતા જીવે ચામડી ઉતારવા દેનાર રકંકકુળિ, કે પછી
 મુકિત મસ્તક પર પગપગતા અંગારાની જ્વાળાને સાંતિથી સમજાવે
 સદન કરતા મજસુકમાળને વાદ કરી નત મસ્તકે સાખ સાખ વંદન કરી
 ચેતા અને પોતાની યાનનાને જીમી જતા અને યુત્યુને આદવાન આપતા
 જેવા આજનાર દરેક જીવ મહાત્માની યુત્યુ મારેની સકલ કોઈ કોઈ
 માર્ગ જતા અને મોલી ઉડતા "વાદ, વાઈ વાદ," મરજી તો ધણી મે
 દીધા પણ આમના એટલી સમતા કે પ્રજુર્મકિતમાં લીનતા તો જાએ જ
 રીધી. પારાવાર બસાતાની વચ્ચે અપાર સમતાનો અનુભવ કરનાર જેમી
 તમને દમરા સાખ સાખ વંદન. મહાત્મા તમારા સંયમની અનુમોદના મારે
 [XXII]

દર્મ સંપ્રદાયિક રીતે ૬૦૦૦૦૦ સ્વાધ્યાય, ૧૪,૦૦૦ સામવિદ્ય, ૪૫૦
આશ્રમજ્ઞા, ૮૦૦ મેઘજ્ઞા, ૩૦૦ આશ્રમજ્ઞા ૫૦ ઉપવાસનો તપ કર્યું
તથા ૧૪૦૦૦ રૂપિયનો સુદમાર્ગ બંધ કર્યું.”

“અરવાળ શ્રી ગીર્મજર સ્વામી પાસે મારો વામ હોમ્યે, હુનિવાના
પ્રત્યેક કવેને કું ખમાયું છું. મર્વ છંદો અને કામા આપો.” એ
બાવના આપતાં આવતાં મર્વ ૨૦૨૧ના મદા તથા ૧૧ની મર્મીમર્મ્યાએ
પાનાની રોજી કિયાએ મર્વજી કરી નમસ્કાર મદામર્વજી સ્મરણ
કરતાં કરતાં મુનિશ્રીએ છેલ્લો વાળ મીધા મર્વજે એક મદાતમા બોલે
મદાતમા મુનિશ્રીને મર્વજી મારું જોયો.

કાળવર્ષના મમાચાર વાપુવેમે મસરી મયા, સુરતનું મેમનું આજીં મે
મર્સરી કુકળ તો દાગરે દગું જ, બીજા પળ સુરતના આશ્રિવાન મદસ્ત્રો
આવી પદેલ્યા. મામમાંથી ફરતે કરવા લોકો ઉમરવા લાગ્યા.

બીજે દિવમે રવિવારે બન્ધ સમજાનવાના નીકળી મીથી આવજ
આજર તથા પેમા લેમરી માઠી, પાઠજ બેંક, પડી સમજાનવા વામાં
નેહરોધો અવચિત્ત મામે ચાલના દાગરો આલિકો, ભવનમર્ડણી, એની

[XXIII]

પાછળ જરિયાન સિંચકામાં પપરાવેયો મુનિપ્રાનો તેજસ્વી દેવ, પાછળ
અકિતપેલી આર્થિકાઓનો સમૂહ. એનારા એકને ધરાય જ નહીં એવી
હતી એ સ્મશાનપાત્રા સુકુ કહેતા કે સ્થ'ભનીય'માં આના જેવી સ્મશાન-
પાત્રા છેલ્લા કેદલાયે વર્ષમાં એક નથી.

હજારો આંખોથી એવાતી એ સ્મશાનપાત્રા સહેરના મુખ્ય માર્ગોથી
આમળને આમળ વધતી ચાલી હજારો દેવા યોગીને વંદન કરી રહ્યા.
“ધન્ય યોગી, ધન્ય તારી સાધના, ધન્ય તારી છ'દ્ધાની, ધન્ય તારું
મૃત્યુ.” સવુના છબે એક જ વાત હતી અને દેવામાં એક જ કોડ હતો.
કે મોત આવે તો એમના જેવું આવે.

મુખ્યમર્ગોએ ફરી સ્મશાનપાત્રા દરિયા કિનારે પહોંચી. સર્વત્ર
સોપા પડી ગયા હતા. હજારોની હજારો વચ્ચે તેમના સંભારી કુટુંબી-
જનોએ બાળનામ'હતથી અગ્નિમ સ્કાર કર્યો. સર્વની આંખો ભીની હતી,
જ્યારે જનરની આંખો પ્રકિતના આનંદથી દસી રહી હતી.

ધન્ય છવન!
ધન્ય મૃત્યુ!!

[XIV]

સમર્થ વ્યાખ્યાનાતર

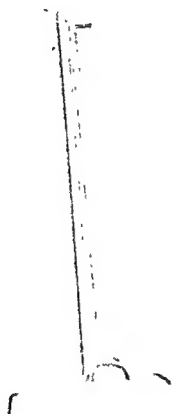
પ. યુ. ય. અદ્વૈતીય વિજયભટ્ટ ગણિ

પદમ પિતપી

પ. યુ. અશોકમંદ વિજયભટ્ટ મ.

। ॐ ह्रीं भक्तं नमः ।

नवकारे

नमो अरिहंताय, नमो सिद्धाय,
नमो आरिहाय, नमो विष्णुभाय,
नमो होत्रे सव्य साधूय,
कोसो भूयान्मुखाय, सव्यपात्रपुत्राय,
भगवाय सव्येय, भूय हव्य भगवत् ॥

भूयद्वि

भूयद्वि सव्येय, तव नवविह भगवत् भूयद्वि,
भूयद्वि कलाय भूयद्वि भूयद्वि सव्येय ॥१॥
भूयद्वि सव्येय भूयद्वि, भूयद्वि सव्येय भूयद्वि,
भूयद्वि सव्येय भूयद्वि, भूयद्वि सव्येय भूयद्वि ॥२॥

સ્તુતિઓ

પૂર્ણનંદમયં મહોદયમયં, કૃત્વંય વિદુરમયં,
રૂપાત્મમયં સ્વરૂપમયં, સ્વાભાવિકીપ્રીમયમ્;
જ્ઞાનોદ્યાતમયં, કૃપારમમયં, સ્વાદ્યાદ વિદ્યાતમં,
શ્રીસિદ્ધાચલતીર્થં રાજમનિશં, વન્દેકલ્યાણીશ્વરમ્ ૧

શ્રીતીર્થં રાજ વિમલાચલ નિરય વંદે,
દેખી સદા નયનથી જેમ પૂર્ણચંદ્રો,
પૂજે મળી સુરવરો નરનાથ જેને,
ધોરી સદા ચરણ લાંછનમાંલિ તેને. ૨

મોહું જગતમાં વિમલગિરિ, તીર્થ શોધે શાશ્વત્,
કલિકાલમાં પણ એજ તીરથ, જગતમાંહિ ગાજતું;
અણસણ કરી યુનિવર આનંદા, સિદ્ધિપદ જ્યાં પામતા,
તે સિદ્ધગિરિ તીર્થને, પ્રણમું સદા રાજ થતા. ૩

ભવન્નિધિપાતઃ, સર્વસંપત્તિ હેતુઃ
સ ભવતુ સતતં વઃ, એયસે શાન્તિનાથઃ એયસે પાર્શ્વનાથઃ

ચૈત્યથંદન

શ્રીશત્રુજય મિદક્ષેત્ર, હીઠે દુર્ગતિ વારે;
ભાવ ધરીને જે ચહે, તેને ભવપાર ઉતારે. ૧
આનંતસિદ્ધનો એક દામ, સકલ તીર્થનો શય;
પૂરવનવાણું રિખવહેલ, જ્યાં ઠલિયા પ્રભુ પાય. ૨
સુરજકુંડ મોક્ષામળો, કવડજસાભિરામ,
નાભિરાયા કુલમંડલો, જિનવર કહે પ્રજામ. ૩

સ્તવન

સિદ્ધાયગગિરિ બેટયા જે ધન્ય ભાષ્ય દમારા, જો ગિરિવરને
મદિમા માટે, કહેતા ન આવે પાર; રાયળ રૂપ સમોસયા સ્વામી,

૪

પૂર્વ નવાલુ વારાદે ધન્ય. ૧ મુગનાયક ધી આદિજનિયર. ચોમુળ
પ્રતિમા ચાર; આદિ દ્રવ્યશુ પૂજા ભાગે, સમકિત મૂલ આધારાદે
ધન્ય. ૧૨૧ ભાવ બદ્ધિશુ પ્રભુ શુભ માતાં, અપના જન્મ મુધારા,
યાત્રા કરી બવિજન શુભ ભાવે, નરક તિથે સ ગતિ વારા દે. ધન્ય.
૧૨૩ દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, મવળે મુળી શુભ તોરા; પતિત-
ઉદારજી બિરુદ તમારું, એ તીરથ જગ મારાદે. ધન્ય. ૧૨૪ સંવત
અદાર ત્યાગી માસ અપાડો, વહિ આઠમ ભોમવારા; પ્રભુજી કેચરજી
પ્રતાપકે સંપદે, જિ મારતન પ્રભુ આરાદે. ધન્ય. ૧૨૫

ધોધ

પુરુષકિમિદિ મદિમા, આગમમાં પ્રસિદ્ધ.
નિમગ્નચલ બેટી લલીએ, અવિચલ રિદ્ધ;
પદ્યમી ગતિ પદ્મમ્યા, મુનિવર કાઠકાડ,
એણે તીરથે આવી, કર્મ વિપાક વિછોડ. ૧

ભવજલનિધિપોતાઃ, સર્વસંપત્તિ હેતુઃ,
સ ભવતુ સતતં વઃ, શ્રેયસે શાંતિનાથઃ શ્રેયસે પાર્શ્વનાથઃ.

ચૈત્યવંદન

શ્રીચતુર્જય સિદ્ધસેન, હીઠે દુર્મતિ વારે;
બાવ ધરીને જે ચરે, તેને ભવપાર ઉતારે. ૧
અનંતાસિદ્ધનેા એક કામ, સકલ તીર્થેના રાય;
પૂરવનવાણું રિખવડેવ, જ્યાં ઠવિયા પ્રભુ પાય. ૨
મુરુકુંડ મોહામળા, કવડજાસઅભિરામ,
નાભિરાયા કલમંડળા, જિનવર કરે પ્રણામ. ૩

દેવવન

સિદ્ધાચળગિરિ ભેટયા રે ધન્ય બાળ્ય હમારા, એ ગિરિવરને
મદિયા મોટો, કહેતા ન આવે પાર; રાયબુ રૂખ સમોસયા સ્વામી,

પૂર્વ નવાણુ વારાદે ધન્ય. ૧ મુગનાયકે શ્રી આદિજનેયર. વ્યોમુખ
પ્રતિમા ચાર; અષ્ટ દ્રવ્યશુ' પૂજે ભાગે, સમકિત મૂલ આધારાદે
ધન્ય. ૥૨॥ ભાવ ભક્તિશુ' મળુ શુભ ગાતાં, અપના જન્મ સુધારા,
યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવે, નરક તિથ' સ ગતિ વારા રે. ધન્ય.
૥૩॥ દૂર દેશાંતરથી હું આપ્યો, મવળે સુલી શુભ તોરા; પતિત-
ઉદારણ બિરુદ તમારૂં, એ તીરથ જગ આરાદે. ધન્ય. ૥૪॥ સંવત
અદાર ત્યારી માસ અષાઢિ, વહિ આઠમ ભોમવારા; પ્રભુજી કેચરણ
પ્રતાપકે સંપન્ને, જિહારતન મધુ આરાદે. ધન્ય. ૥૫॥

થોથ

પુ'ડરિકગિરિ મહિમા, આગમમાં પ્રસિદ્ધ.
વિમલાચલ ભેટી લદીએ, અવિચલ વિદ્ધ;
પ'ચમી ગતિ પહોંચ્યા, મુનિવર કાંડાકાંડ,
એણે તીરથે આવી, કર્મ વિષાક વિછાડ. ૧

૫

શ્રી શાંતનાથજી ચૈત્યવંદન (૧)

શાંતિજિનેશ્વર સોલમા, અધિરાસુત વંદો;
વિશ્વેન કુળ નભોમણિ, ભવિજન મુખકંદો. ૧
મુગલંછન જિન આઉપુ, લાખ વરસ પ્રમાણ,
હતિયલાઉર નથરી ધણી, પ્રભુજી શુભમણિ ખાણ. ૨
ચાલીશ ધનુષની હેફીએ, સમચઉરસ સંઠાણ;
વહનપદ જયુ' ચંદસા, હીકે પરમ કલ્યાણ. ૩

(૨)

જય જય શાંતિ જિણંદ દેવ, હતિયલાઉર સ્વામી
વિશ્વેન કુળચંદ સમ, પ્રગુ અંતર નામી ૧
અધિરા ઉર અર હંનસો, જિનવર જયકારી;
મારી રોગ નિવારકે, કીર્તિ, વિસ્તારી. ૨
સોલમા જિનવર પ્રભુમીએ, નિત્ય ઉઠી નામી શીશ
સુરનર બૂધ પ્રસન્ન મન, નમતાં વાપે જગીશ. ૩

૬

ધી શાંતિનાથ પ્રભુનું રતન
 શાંતિજીનેશ્વર આરિજારે, શાંતિ તપ્તા રાત્રાર,
 અનુરજીથી પિં આદમ દે, આનખના આપાર....શાંતિ
 પિત્ર માટે પ્રભુ માટે દે, મન માટે પ્રતિજ્ઞા દે, શાંતિ
 નયન માટે પ્રભુ નિરખવા દે, જો હાંસ્ય પ્રદાશજ...શાંતિ
 પદ્મ ન વિમલે પ્રત્યક્ષ દે, જેમ મોઢા મન મેદ,
 દેવ પદ્મો હેમ શાંતિ દે, શાંતિ પદ્મો નેદ. શાંતિ
 નેદ નયન નિદાનના દે, તારા ભાંગા પાન,
 અપુર પદ્મો પ્રભુ તારા દે, રીંગલે જડિત દાન...શાંતિ
 આપ દે જે કોઈ આપની દે, નથી મુકામ નિરામ,
 દેવક આપને આપનો દે, રીંગલે તારા વિરામ...શાંતિ
 દાવકને દેતા થઈ દે, ધણ નવિ તારા પાર,
 શાંતિ શરે નિજ દામના દે, દે મનોરો ઉપાર...શાંતિ
 દેવક આપને અપાર દે, દિવસ પદ્મો આર,
 રૂપવિજય કવિરાવનો દે આદન જય અવકાર...શાંતિ

શ્રી શાંતિનાથની ધ્યાન

શાંતિ મુદ્દેક અર્પિત, મયમ અવધારે.

મુનિજ્ઞે ધેર પામતું, અવધાર ઉતારે.

વિપરીતા અવનીતરે, તપ ઉમ વિદારે.

જ્ઞાન-ધ્યાન રંગ તાનથી, તિથિએ તારે. ૧

શ્રી શાંતિનાથની ધ્યાન

વરદા જિન શાંતિ અમ મેગન શાંતિ

દામે અવજાતિ, માદ મિધ્યાન્ય શાંતિ

ક્રમ્ય ભાવ અરિષ્ટાંતિ તામ કરતા નિકાંતિ

પરતા મન આંતિ યોગ મંતાપ શાંતિ,

દુઃખી થાય છે. જેમ કોઈ ઘણા ઉપવાસ કરી ઠેસે છે અને પાછળથી પીડા વડે દુઃખી થઈ રોગીની જેમ કાળ ગુમાવે છે, ધર્મસાધન કરતો નથી;....ઉપવાસ કરીને વળી રમવા લાગી જાય છે; કેટલાય પાપી જુગાર વગેરે કુવ્યસનોમાં લાગી જાય છે અથવા સૂઈ રહેવા ઇચ્છે છે. એ એમ જાણે છે કે કોઈપણ પ્રકારે કાળ પૂરો કરવો.... ધારણાં-પારણાંના ભોજનમાં અતિ લોભી થઈ ગરિષ્ઠાદિ ભોજન કરે છે, ઉતાવળ પણ ઘણી કરે છે. ૧”

વસ્તુતઃ જે અમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની જીવ આત્માના આશ્રયે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતા થકા નિરંતર ઇચ્છાઓનો અભાવ કર્યો જાય છે, તે જ તપ છે—અને એનાથી જ નિર્જરા થાય છે. એની સાથે થવાવાળી ભોજના દિના ત્યાગરૂપ ક્રિયાઓ અને વિકલ્પરૂપ શુભલાવોને પણ બાવકારથી તપ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઉપચારમાત્ર છે.

મોક્ષ તત્ત્વ

મોક્ષ-રાગ-દ્વેષાદિ અમસ્ત વિકારો, દુઃખો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો અને દેહાદિક નોકમોંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. એ પણ બે પ્રકારનો છે—દ્રવ્યમોક્ષ અને ભાવમોક્ષ. આત્માના જે શરીર, બાહ્ય, કર્મબંધન અને મોક્ષ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવોથી મુક્તિ મેળવી મુક્ત થવામાં જતું છે, તે ભાવ ભાવમોક્ષ છે અર્થાત્ જનન-મરણ-જીવન-મૃત્યુ-પિતૃત્વ, પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટ થવું એ જ ભાવમોક્ષ છે અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મો અને દેહાદિક નોકમોંથી મુક્તિ મેળવી મુક્ત થવું એ દ્રવ્યમોક્ષ છે. ૨

જો કોઈ જનન-મરણ-જીવન-મૃત્યુ જે નિર્વાણ છે તે જ નાંખે નિર્જરા છે. જો કોઈ જનન-મરણ-જીવન-મૃત્યુ છે અને મોક્ષ કાર્ય છે. મોક્ષના નિર્વાણ-મરણ-જીવન-મૃત્યુ નોકમોંથી મોક્ષમાર્ગ છે.

સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય તત્ત્વો છે. આશ્વજ-જંધ, પુણ્ય-પાપ સંસાર-માર્ગ દોષાથી હેય તત્ત્વો છે. આશ્વજ કરવાની અપેક્ષાથી વિકાળી મુખ દુર્લભ એક જીવતત્ત્વ જ પરમ ઉપાદેય છે અને એના સિવાય સમસ્ત જીવ-અજીવ ન તો હેય છે, ન ઉપાદેય. તે એવ છે. માત્ર જાણવા યોગ્ય છે.

નિજાતમ તત્ત્વનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને હીનતાથી ઉપાદેય તત્ત્વ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ યથાક્રમ પ્રગટ થાય છે. આશ્વજ, જંધ, પુણ્ય-પાપ યથાક્રમ છૂટતાં જાય છે અને આશુચ વિધિ જ્ઞાનીનું સ્વેચ્છાત્મ જાનીને રહી જાય છે.

અમ્યક્ષત્રની પ્રાપ્તિમાં ઉપર કહેલાં તત્ત્વોનાં મંથન, અર્ચા, નિર્જર આભારા વગેરેનું અકૃત્યભૂર્ણ સ્થાન છે. આભાર્યકલ્પ પં. દોષરગલગુણો તત્ત્વવિચારનું અમૃત આ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત થયું છે :-

“નુચ્ચો, તત્ત્વવિચારનો મહિમા । તત્ત્વવિચાર સ્તુતિ દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભયાર કહે, મનાદિક પાળે, તપશ્વરજ્ઞાદિક કરે છતાં તેને તો અમ્યક્ષત્ર દોષાનો અધિકાર નથી, અને તત્ત્વ-વિચારવાળો એના વિના પણ અમ્યક્ષત્રનો અધિકારી હોય છે. વળી કોઈ જીવને તત્ત્વવિચાર થવા પહેલાં કોઈ કારણ પાળીને દેવાદિકની પ્રતીતિ થાય, તા મત-તાપ અંગીકાર થાય અને પછી તત્ત્વવિચાર કરે; પરંતુ અમ્યક્ષત્રનો અધિકારી તત્ત્વવિચાર થતાં જ થાય છે.”

દેવ

અરક્ષત અને સિદ્ધ પરમેષ્ઠી સાચા દેવ છે. દેવગતિના દેવોથી જુદા બતાવવા માટે અહીં ‘સાચા’ એવા વિશેષજનને પ્રયોગ કર્યો છે. સાચા દેવને પરમાત્મા, ભગવાન, આરા આદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે. જે કે સામાન્ય કથન મુજબ આ શબ્દો બધા એકાર્થવાચી છે તોપણ આમ શબ્દ પોતાની કાંઈક અલગ વિશેષતા ધરાવે છે.

૧ મેક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૬૦.

જે વીતરાગી અને સર્વશ હોય તે બધા ભગવાન છે, પરમાત્મા છે, સાચા દેવ છે. પરંતુ આપમાં એક વિશેષતા વધુ હોય છે જે અન્યમાં નથી. આપ વીતરાગી અને સર્વશ હોવાની સાથે સાથે હિતોપદેશી પણ હોય છે.^૧ બધા ભગવાન હિતોપદેશી નથી હોતા. સિદ્ધ ભગવાનને તો વાણીનો સંયોગ છે જ નહીં. સાચા દેવની પરિભાષામાં હિતોપદેશી વિશેષણ આપની અપેક્ષાઓ છે. વીતરાગી તથા સર્વશ એ વિશેષણો તો સમસ્ત અરહંત-સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં હોય છે.

સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાચા દેવનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે. આચાર્ય કુંહકુંદ અનુસાર “જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરહંતને જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે અને તેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.”^૨

સાચા દેવ અર્થાત્ આપની પરિભાષામાં સમાગત ત્રણેય વિશેષ-ણોને સાચા રૂપે જાણવા માટે એમનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે.

પહેલું વિશેષણ છે વીતરાગ—જે રાગ-દ્વેષ-મોહ, જન્મ-મરણ, બૂખ-તરસ આદિ અદાર દોષોથી^૩ રહિત હોય, તેને

૧ આપ્તેનોચ્છિન્નદોષેણ સર્વજ્ઞેનાગમેષિના ।

ભવિત્યં નિયોગેન નાન્યથા હ્યામતા ભવેત ॥

—સ્તનકરંડ શ્રાવકચાર, શ્લોક ૫.

૨ જો જાણદિ અરહંતં વૃવ્વત્તગુણત્તપજ્જયન્તેહિ ।

મો જાણદિ અપાણં મોહો ચલ્લુ જાદિ તસ લયં ॥

—પ્રવચનસાર, જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રચાપન અધિકાર, ગાથા ૮૦.

૩ જનમ જરા તિરપા ક્રુધા વિરમય આરત ખેદ,
રોગ શોક મદ મોહ કય નિદા ચિંતા સ્વેદ;
રાગ દ્વેષ અર મરણ જુલ, જે અટાકશ દોષ,
નાદિ દોષ અરનંત કે મો જાણિ સાધક મોષ.

—અર્ચન લગવાનનો ઉપાસક હોઈ શકતો
ઉપાસક નહીં પણ ભોગોનો ઉપાસક છે.

સાચું સ્વરૂપ નહીં સમજવાને લીધે
આવવાનો સંભવ છે. એ જ કારણ છે
તેઓમાં વીતરાગતા ન દેખતાં ચમત્કાર
'ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર' ની લોકોક્તિ
કેરની સાથે ચમત્કારિક કથાઓ જોડાયેલી
માસ કરીને તે મૂર્તિઓ સમક્ષ તથાકથિત
કેરે જોવામાં આવે છે. જેની સાથે લૌકિક
ગાંની કદવનાઓ પ્રચાર પામેલી છે, ત્યાં
પણ નથી મળતી અને ખાકીનાં મંદિરો
મૂર્તિઓની ધૂળ સાફ કરવાવાળા પણ

ીરની હજારો મૂર્તિઓ છે. એ બધી
મે મહાવીરની પૂજા કરીએ છીએ. જુદાં-
મૂર્તિઓના માધ્યમથી પૂજવામાં આવતા
નથી, પણ એક છે. ભગવાન મહાવીર
અને હિતોપદેશિતાને કારણે પૂજ્ય છે,
સંતાન, ધન આદિ દેવાને કારણે નહીં.
આદિ અને ઘરનાર છોડીને આત્મસાધના-

ભયસ્મયા: ।

સં પ્રકીર્ત્યતે ॥

—રતનકરંડ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૬.

તત થયા હોય, એમની પાસેથી જ ધનાદિકની ઇચ્છા કરવી એ કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે ! એમને ભોગાદિના દેવાવાળા કહેવું એ એમની વીતરાગતાની મૂર્તિને ખંડિત કરવા બરાબર છે.

એક તો વીતરાગી ભગવાન પ્રસન્ન થઈને કોઈને કાંઈ દેતા જ નથી અને નારાજ થઈને કોઈનો કાંઈ બગાડ કરતા જ નથી. બીજું તોણા હવેની કલ્પનાનુસાર એમને સુખ-દુઃખ દેવાવાળા પણ જો માની લેવામાં આવે તોપણ એ કેવી રીતે સંભવિત છે કે તે અમુક મૂર્તિના માધ્યમથી જ કાંઈક આપશે, બીજી મૂર્તિના માધ્યમથી નહીં. જો એમ કહેવામાં આવે કે તેઓ તો કાંઈ આપતા નથી પરંતુ તેમના ઉપાસકને સહજ જ પુણ્ય-ખંધ થાય છે, તો શું અમુક મૂર્તિની પૂજા દરવાજી અથવા અમુક મંદિરમાં થી વજેરેના દીવા રાખવાથી જ પુણ્ય લાંઘાશે. અન્ય મંદિરોમાં અથવા અન્ય મૂર્તિઓની સાથે નહીં ?

તોણા ભક્તોએ પોતાની કલ્પના અનુસાર તીર્થંકર ભગવંતોમાં પણ ભેદભાવ કરી દીધો છે. એમના મત અનુસાર પાર્શ્વનાથ રક્ષા કરે છે તો શાન્તિનાથ શાન્તિ. એ જ પ્રમાણે શીતલનાથ શીતળા (તેમજ)ને મદાડવાવાળા છે અને શિવ ભગવાનને ક્રુદ્ધ રોગ ફેરવવાવાળા કહેવામાં આવે છે. ભગવાન તો બધા જ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ, નામ ભગવી અદ્વિત અવ્યવસ્થાનીના સ્વામી છે, એમનાં કાર્યોમાં આ ભેદ કયો કયો ચાલવિન છે ? એ તો ભગવાન કાંઈ કરતા જ નથી, અને એ કાં તો જ શાન્તિનાથ પાર્શ્વનાથની જેમ રક્ષા નથી કરી શકતા કે ભેદ કેઈ ભેદ તો અદ્યતન-શિવ ભગવંતોમાં છે નહીં.

એક તો અમુક મૂર્તિનું પાનપાનાના ભાંડોનું પૂર્વોપાર્જિત ભજન કરાવે છે તો બીજા ભગવાનનું કાંઈ કરવું નથી, કેમકે તેઓ ક્રુદ્ધ છે તેમજ કાંઈ કરવા નથી, તેમને કાંઈ કરવું બાકી જ નથી. એક તો કાંઈક આપે છે તો બીજા કાંઈક આપે નહીં.

આમ જોઈએ તો ભગવાન ભગવાન ભગવાન ભગવાન ભગવાન એમની ભેદભાવ કરવાની જરૂર નથી. ભગવાનના વીતરાગી અને પૂર્ણજ્ઞતાની

સાચા દેવનું બીજું વિશેષણ છે સર્વજ્ઞ. અલોકાકાશ સહિત ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોને એમના ગુણ-પર્યાયો સહિત એક સમયમાં સંપૂર્ણપણે જાણે તે સર્વજ્ઞ છે.^૧ લોકમાં બધાં મળીને અનન્તાનન્ત દ્રવ્યો છે, દરેક દ્રવ્યમાં અનન્ત ગુણ છે અને દરેક ગુણની ત્રિકાળવર્તી અનન્તાનન્ત પર્યાયો છે. એ સમસ્ત દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોને સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયમાં ઇન્દ્રિયાદિકની સહાયતા વિના પરિપૂર્ણ રૂપે જાણે છે. સમસ્ત જગતમાં જે કંઈ ધર્મ ચક્રયુ છે, ધર્મ રહ્યું છે અને લવિષ્યકાળમાં જે કંઈ પણ થવાનું છે, તે બધું વર્તમાનમાં વર્તમાનવત્ જ સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ ઝળકે છે.

‘જે બધાને જાણે તે સર્વજ્ઞ.’ સામાન્યપણે આ સત્યનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ સર્વજ્ઞત્વ સંબંધી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન નહીં હોવાને લીધે જ્યારે એમની સામે આ વાત આવે છે કે:—

જો-જો દેહી વીતરાગને, સો-સો હોસી વીરા રે ।

અનહોની કબહૂં ન હોસી, કાદે હોત અધીરા રે ॥

વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવે લવિષ્યના સંબંધમાં જે-જે દેખ્યું-જાણ્યું છે, તે જ થશે, અન્યથા ધર્મ શકતું નથી; તેથી અધીરા થવાની આવશ્યકતા નથી.

આ જ્ઞાનમળીને તંઓ એકદમ ચોંકી ઊઠે છે.—કે હવે તો અમારું પરિણામન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન થઈ ગયું, અમે જે ઇચ્છીએ તે કરી શકીએ નહીં. અમે તો પરતંત્ર થઈ ગયા. એમની સમજમાં એ નથી આવતું કે વસ્તુનું પરિણામન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન નથી પરંતુ વસ્તુ સ્વયં જે રૂપે પરિણમી હતી, હાલ પરિણમી રહી છે અને ભવિષ્યમાં પરિણમશે, તે રૂપે ભગવાને તો તેને માત્ર જાણી છે.

જાન તો ‘પર’ ને માત્ર જાણે છે, પરિણામવતું નથી. જે

પ્રમાણે જ્ઞાનને આધીન વસ્તુ નથી, તે જ પ્રમાણે વસ્તુને આધીન જ્ઞાન પણ નથી. બેઉનું પરિણમન સ્વતંત્ર પોત-પોતાના કારણે થાય છે. જ્ઞાન બાણી લે તેથી વસ્તુની સ્વતંત્રતા કેવી રીતે ખંડિત થઈ જાય ? સ્વતંત્રતા જ્ઞાનથી નહીં, પણ પોતાના અજ્ઞાન વડે ખંડિત થાય છે. જ્ઞાને તો વસ્તુના પરિણમનમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યા વિના માત્ર એને બાણી છે.

એમને સર્વજ્ઞતાની વાસ્તવિક શ્રદ્ધા તો છે નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ભગવાન વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોય છે; એથી સર્વજ્ઞ માન્યા વિના પણ તેઓ રહી શકતા નથી. એ જ કારણ છે કે તેઓ સર્વજ્ઞતાની વ્યાખ્યામાં પોતાની રુચિ અનુસાર કલ્પનાઓ કરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં તો જે કંઈ થવાનું હતું, તે થઈ ગયું અથવા થઈ રહ્યું છે, તેને તો ભગવાન નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે; પરંતુ ભવિષ્ય તો હજુ બન્યું જ નથી, એના સંબંધમાં એ કેવી રીતે કહી શકાય કે નિશ્ચિતરૂપે આમ જ થશે. ભવિષ્યને નિશ્ચિત માનવામાં તેમને સ્વતંત્રતા ખંડિત થતી લાગે છે. તેઓ એમ કહે છે કે જ્યારે ભવિષ્ય નક્કી જ નથી તો એને નિશ્ચિત કેવી રીતે જાણી શકાય, તેથી એને સર્વજ્ઞ સશર્ત જાણતા હોય.

જ્ઞાન અનિશ્ચયાત્મક નહીં હોતાં નિશ્ચયાત્મક છે. ભવિષ્યને અનિશ્ચિત માનવાથી જ્યોતિષ વગેરે નિમિત્તજ્ઞાન પણ કાલ્પનિક સિદ્ધ થશે, જ્યારે સૂર્યગ્રહણ વગેરેની ઘોષણાઓ વર્ષો પહેલાં કરી દેવામાં આવે છે અને તે સત્ય નીકળે છે. લાગેો વર્ષો પછીના ભવિષ્યની નિશ્ચિત ઘોષણાઓથી આગમ ભર્યા પડ્યાં છે અને તે ઘોષણાઓ પણ ‘આમ જ થશે’ એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં છે, તેથી નિશ્ચિત ભવિષ્ય-જ્ઞતામાં શંકા કરવામાં આવે તો સમસ્ત આગમરૂપી મહેલ ધરાશાયી થતો જોવામાં આવે. એથી સાચા દેવનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે તે જ ધર્મનું મૂળ છે.

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various positions of the Board of Directors of the Corporation.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various positions of the Board of Directors of the Corporation.

આત્મનું ત્રીજું વિશેષણ છે દિતોપદેશી. આત્માનું હિત સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં જ છે અને સાચું સુખ નિરાકુળતામાં જ હોય છે. સુક્ષિતમાં આકુળતા હોતી નથી, તેથી સુક્ષિતના માર્ગમાં લાગવું એ જ પ્રત્યેક સુખાનિલાસીનું કર્તવ્ય છે.^૧ સુક્ષિતના માર્ગનો ઉપદેશ જ દિતોપદેશ છે. અરદંત ભગવાનની દિવ્ય-સ્વભિમાં સુક્ષિતના માર્ગનો જ ઉપદેશ આવે છે, તેથી તેઓ જ દિતોપદેશી છે. એમની વાણીને અનુસરીને જ સમસ્ત જિનાગમ લખાયાં છે, તેથી શાસ્ત્રનું વધાર્થ સ્વરૂપ જલણું એ જ દિતોપદેશી વિશેષણનું સાચાર્થ જ્ઞાન છે.

શાસ્ત્ર

જેમાં આપ્તનાં વચન આદિ હેતુ છે, એવા પદાર્થના જ્ઞાનને આગમ અથવા શાસ્ત્ર કહે છે.^૨ અરદંત પરમાત્માની પવિત્ર વાણીમાં આવેલું પૂર્વાપર વિરોધ રહિત તત્ત્વાર્થોનું સુદ્ધ પ્રતિપાદન જ આગમ છે.^૩ આમ વીતરાગી અને પૂર્ણજ્ઞાની હોય છે, તેથી તેમનો દિતોપદેશ અર્થાત્ તેમની વાણી પણ વીતરાગતાની પોષક અને પૂર્ણતા તરફ લઈ જતારી હોય છે. વાણીમાં પૂર્વાપર વિરોધનો અભાવ અને વીતરાગતાનું પોષણ દેખીને વક્તાની સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાનો નિર્ણય થાય છે અને ત્યારપછી વક્તા વડે વાણીમાં પ્રામાણિકતા આવે છે.

૧ આત્મ કો હિત દૈ સુખ સો સુખ, આકુલતા વિન કહિય .

આકુલતા શિવમાંદિ ન તાર્તે, શિવમગ લગ્યો ચહિય .

—જઠાલા, ત્રીજી ટાલ, ૭^૦૬ ૧.

૨ આપ્તવચનાદિનિબંધનમર્થજ્ઞાનમાગમઃ .

—પરીક્ષામુખ. અ. ૩, સત્ર ૬૫.

૩ તસસ મુહમગદવયણં પુન્નાવરદોસવિરહિયં સુદ્ધં .

આગમમિદિ પરિકહિયં તેણ દુ કહિયા દ્વંધંતિ તત્ત્વચત્યા .

—નિમગસાર, ૭વાધિકાર, ગાથા ૮.

આબુ' નથી.^૧ જેમાં સગવડ પોષણ હોય તે શાસ્ત્ર જૈનશાસ્ત્ર નથી.

શાસ્ત્રોના યથાર્થ સ્વરૂપની સમજણની સાથે સાથે એમાંનાં કથનોનો મર્મ જાણવા માટે એનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિથી પણ પરિચિત હોવું અતિ આવશ્યક છે, નહીં તો એમનો સત્યાર્થ મર્મ નહીં સમજવાને કારણે લાભ થવાને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. જેમકે ઔષધિ-વિજ્ઞાન સંબંધી શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિ-ઓનું વર્ણન હોય છે. જો કે જમી જ ઔષધિઓ રોગોને મટાડનારી જ છે, તોપણ દરેક ઔષધિ હરેક રોગીના કામગીરી નથી હોઈ શકતી. વિશેષ રોગ અને વ્યક્તિને માટે નિશિષ્ટ અનુપાત સહિત વિશેષ ઔષધિ નિશ્ચિત માત્રામાં જ ઉપયોગી બને છે. આ જ વાત શાસ્ત્રોનાં કથનોને પણ લાગુ પડે છે. તેથી એના મર્મને સમજવામાં પૂરેપૂરી સાવધાની રાખવી જોઈએ, નહીંતર બહુત ઔષધિના સેવનની જમ લાભને બદલે નુકસાન થવાની સંભાવના અધિક રહે છે.

જૈન શાસ્ત્રોની કથન કરવાની એક પદ્ધતિ છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયો વડે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાની. જિનાગમના સ્વરૂપને જાણવા માટે આ બેઉ નયોનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે સમસ્ત જિનાગમમાં નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ કથન છે. જીનું જિનાગમને આર અનુયોગોની પદ્ધતિમાં વહેંચી દઈને લખવામાં આબુ' છે. દરેક અનુયોગની પોત-પોતાની પદ્ધતિ જુદી-જુદી છે.

ત્યાં લગી આપણે આ બેઉ પ્રકારની શૈલીઓથી પરિચિત ન થઈએ, ત્યાં લગી જિનવાણીનો મર્મ સમજમાં નહીં આવે. આ બેઉ પદ્ધતિઓના વિસ્તૃત વિવેચનનો અહીં અવકાશ નથી, એને વિસ્તારથી જાણવા માટે મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના સાતમા અને આઠમા અધિકારનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. સાતમા અધિકારના ઉલયાભાગીના

પ્રકરણમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર શૈલી અને આહમા આધકારમાં ચારેય અનુયોગોવાળી પદ્ધતિના સંબંધમાં પ્રામાણિક, સર્વાંગ અને વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં ઉદ્દેશ્ય કરેલા વિગતોને એના પૂર્વાપર પ્રસંગ અને સંદર્ભમાં સમજવા ખૂબ આવશ્યક છે, નહીં તો એનો યથાર્થ ભાવ સમજવો સંભવ નથી. શાસ્ત્ર સ્વયં ગોલતાં નથી, એનો મર્મ આપણે પોતે અથવા યોગ્ય જ્ઞાનીઓના સહયોગથી શોધી કાઢવો પડે છે.

શાસ્ત્રોના માધ્યમથી આપણે હજારો વર્ષ જૂના આચાર્યોના સીધા સંપર્કમાં આવીએ છીએ. આપણને એમના અનુભવનો લાભ મળે છે. લોકલોકતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો આપણે પરમાત્મા બનીએ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પરોક્ષ રૂપે તે આપણને જિનવાણી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો આ ક્ષેત્ર-કાળમાં અભાવ હોવાથી અને આત્મજ્ઞાનીઓની વિરલતા હોવાથી એક જિનવાણી જ શરણ છે. ગુરુ

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે જે મહાન થઈ ગયા છે, એમને ગુરુ કહે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી ગુરુ કહેવાય છે.^૧ પંચેન્દ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત, સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિશ્રદ્ધથી રહિત, જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપમાં સદા લીન રહેવાવાળા તપસ્વી સાધુ—એ જ ગુરુ છે.^૨

નિરંતર આત્મસ્વરૂપની સાધના કરનારા સાધુઓના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં આચાર્યકલ્પ પં. ટોડરમલજી લખે છે :—

“જે વિરાગી બની સમસ્ત પરિશ્રદ્ધ છોડી શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મ અંગીકાર કરી અંતરંગમાં તો એ શુદ્ધોપયોગ વડે પોતે

^૧ ભગવતી આરાધના, પાનું ૫૧૧.

^૨ વિષયાશાવશાતીતો નિરામ્ભોઽપરિગ્રહઃ ।

જ્ઞાનધ્યાનતપોરક્તતપસ્વી સ પ્રજાસ્યતે ॥ -રત્નકરંડ શ્રાવકચાર, શ્લોક ૧૦.

પોતાને અનુભવે છે, પરંતુ દ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિ ધારતા નથી, પોતાના જ્ઞાનાદિક સ્વભાવોને જ પોતાના માને છે, પરભાવોમાં મમત્વ કરતા નથી, પરંતુ વા તેના સ્વભાવો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે તેને જાણે છે તો ખરા, પરંતુ ઇદ્ર-અનિદ્ર માની તેમાં જે રાગ-દ્વેષ કરતા નથી, શરીરની અનેક અવસ્થા થાય છે—ખાદ્ય અનેક પ્રકારનાં નિમિત્ત બને છે પરંતુ ત્યાં કાંઈ પણ સુખ-દુઃખ માનતા નથી, વળી પોતાને યોગ્ય ખાદ્ય ક્રિયા જેમ બને છે તેમ બને છે પરંતુ તેને ખેંચી-તાણીને જે કરતા નથી, પોતાના ઉપયોગને જેઓ ખાદ્ય ભાગવતા નથી, પણ ઉદાસીન થઈ નિશ્ચલ વૃત્તિને ધારણ કરે છે, કદાચિત્ મંદરાગના ઉદયથી શુભોપયોગ પણ થાય છે, જે વડે તે શુદ્ધોપયોગનાં ખાદ્ય સાધનો છે તેમાં અનુરાગ કરે છે, પરંતુ એ રાગભાવને પણ હેય જાણીને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તીવ્ર કષાયના ઉદયના અભાવથી હિંસાદિરૂપ અશુભોપયોગ પરિણતિનું તો અસ્તિત્વ જ નેને રહ્યું નથી એવી અંતરંગ અવસ્થા થતાં ખાદ્ય દિગંખર સૌમ્યમુદ્રાધારી થયા છે, શરીર સંસ્કારાદિ વિક્રિયાથી જેઓ રહિત થયા છે, વનખંડાદિ વિષે જેઓ વસે છે, અઠ્ઠાવીસ મૂલશુભોનું જેઓ અખંડિત પાલન કરે છે, બાવીસ પરિપહને જેઓ સહન કરે છે, ખાર પ્રકારના તપને જેઓ આદરે છે, કદાચિત્ ધ્યાનમુદ્રાધારી પ્રતિભાવત નિશ્ચલ થાય છે, કદાચિત્ અધ્યયનાદિક ખાદ્ય ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, કોઈ વેળા મુનિધર્મને સહકારી શરીરની સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય આહાર-વિહારાદિ ક્રિયામાં સાવધાન થાય છે. એ પ્રમાણે જેઓ જૈન મુનિ છે તે સર્વની એવી જ અવસ્થા હોય છે. ૧”

એમ તો અધ્યાપક, માતા-પિતા વગેરેને પણ શુરુ કહેવામાં આવે છે પરંતુ અહીં મોક્ષના માર્ગનું પ્રકરણ છે, તેથી અહીં જે શુરુઓને લેવામાં આવ્યા છે—તેઓ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી જ છે. તેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત સમ્યક્ચારિત્ર

ધારણ કરનાર ભાવલિંગી નર દિગંબર સંત જ હોય છે. તેમની દશા અત્યંત શાંત હોય છે.

એમનો સમતાભાવ અને એનાથી પ્રાપ્ત થતા અતીન્દ્રિય આનંદનું ચિત્રણ પંડિત દોલતરામજીએ આ પ્રમાણે કર્યું છે:-

અરિ મિત્ર મહુલ મસાન કંચન, કાંચ નિંદન શ્રુતિ કરન;
અર્ધાવતારન અસિ-પ્રહારન મેં સદા સમતા ધરન ॥

થોં ચિન્ત્ય નિજમેં થિર ભયે, તિન અકથ જો આનંદ લલો;
સો ઇન્દ્ર નાગ નરેન્દ્ર વા અહમિન્દ્ર કેં નાહીં કલો^૧ ॥

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન શુરુત્વ સ્વરૂપ સમજવું એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે. શુરુના સ્વરૂપને સમજવામાં અત્યંત સાવધાનીની આવશ્યકતા છે, કેમકે શુરુ તો મુક્તિના સાક્ષાત્ માર્ગદર્શક હોય છે. જો એમના સ્વરૂપને યથાર્થપણે ન સમજી લીધું તો જોડા શુરુના સંયોગથી ભટકવાની સંભાવના અધિક પ્રમાણમાં રહે છે.

કુંદકુંદાગ્રાયે^૨ અષ્ટપાદુડમાં શુરુના સ્વરૂપ વિશે વિસ્તારથી પ્રકાશ નાખ્યો છે. ત્યાં એક તરફ એમણે વસ્ત્રાદિ બાહ્ય પરિવ્રદના ધારક તથાકથિત શુરુઓને મોક્ષમાર્ગથી બ્રહ્મ માન્યા છે, ત્યાં જ બાહ્યમાં નર-દિગંબર હોય તોપણ અંતરમાં મોહ-રાગ-દ્વેષથી સંયુત હોય, તો એમનામાં પણ શુરુપણાનો નિગેધ કરતાં સાવધાન કર્યા છે. તેઓ લખે છે:-

તે પંચચેત્યમત્તા મંથગ્માદીય જાયણામીત્ય ।

આવાકર્મર્મમ રયા તે ચત્તા મોક્ષમમગમિ ॥^૩

જે પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રોમાં આસક્ત છે, એમાંથી કોઈ પ્રકારનું

^૧ જીવન, જીવન, જીવન, ૧૧.

^૨ કુંદકુંદાગ્રાયે (ને સંસ્કૃત), ગાથા ૧૭.

વસ્ત્ર ઘંડણુ કરે છે, ધ્યાનના કરે છે, અંધઃકર્મ આદિ પાપ કર્મોમાં રત છે, ત્રદોષ આહાર લે છે-તે મોક્ષમાર્ગથી બ્રહ્મ છે.

જો કે સાધુ નક્ષ જ હોય છે, તોપણ નક્ષ થઈ જવા માત્રથી કોઈ સાધુ નથી બની જતો. એમના જ શબ્દોમાં :-

દ્વવેણ સયલ્લ ળગ્ગા ળારયસિરિયા ય સયલ્લસંચાયા ।

પરિણામેણ અશુદ્ધા ળ ભાવસવળક્ષણં પત્તા ॥

ળગ્ગો પાવહ્ણ દુક્કયં ળગ્ગો સંસારસાયરે ભમહ્ણે ।

ળગ્ગો ન લહ્ણ ઘોહિં ળિળભાવળવહ્ણિજ્ઞો સુહરે ॥

ભાવેળ હોહ ળગ્ગો મિચ્છત્તાહ્ણે ય દોસ ચહ્ણકળં ।

પચ્છા દ્વવેણ સુળી પયહ્ણિલિં ળિળાં ળિળાળાણ^૧ ॥

દ્રવ્યથી બાહ્યમાં તો બધાં જ પ્રાણીઓ નક્ષ હોય છે. નારકી જીવ અને તિર્યચ્છ જીવ તો નિરંતર વસ્ત્રાદિથી રહિત નક્ષ જ રહે છે. મનુષ્યાદિ પણ કારણ મળતાં નક્ષ થતા દેખવામાં આવે છે, તોપણ તે બધા પરિણામોથી અંશુદ્ધ છે, તેથી તેમને ભાવશ્રમણપણું પ્રાપ્ત હોતું નથી.

જિન-ભાવનાથી રહિત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી રહિત નક્ષ-શ્રમણ હુમેશાં દુઃખ પામે છે, સંસાર-સાગરમાં બ્રમણ કરે છે, અને તે બોધિ અર્થાત્ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ ચિરકાળ સુધી પામતો નથી.

પહેલાં મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને છોડીને ભાવથી અંતરંગ નક્ષ થાય અર્થાત્ એકરૂપ શુદ્ધ આત્માનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણ કરી પછી બાહ્યમાં દ્રવ્યલિંગ પ્રગટ કરે એ માર્ગ છે, અર્થાત્ જિન-આજ્ઞા છે.

જો દેવ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ છે તો શુદ્ધ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ (સંવર, નિર્જરા) છે. તેઓ એક પ્રકારે હાલતા-ચાલતા સદેહ સિદ્ધ

છે. તેઓ દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન જ અષ્ટદ્વય વડે પૂજનીય છે. તેઓ આપણા પરમ પૂજ્ય પંચપરમેષ્ઠીમાં સમ્મિલિત છે, જેમને આપણે પ્રતિદિન હોમોકાર મંત્રના રૂપે સવાર-સાંજ ૧૦૮ વાર સ્મરીએ છીએ અને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

તે રત્નત્રયના સ્વામી પરમ વીતરાગી નમ-દ્વિગંધાર ભાવકિંશી સંતોના પ્રતિ બે આપણા હૃદયમાં રંચમાત્ર પણ અવગાનો ભાર રહે તો આપણે મોક્ષમાર્ગથી બહુ દૂર હોઈશું. વળી તે સાથે જ જિનાગમમાં કહેલા ગુરુના સ્વરૂપને અતુરૂપ જે શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધારક નથી, તેમને બે આપણે ભય, આશા, રોષ અને લોભાદિકના કારણે ગુરુ સમાન પૂજીએ, પૂજ્ય માનીએ તોપણ આપણે મોક્ષમાર્ગની નિકટ નહીં આવી શકીએ.^૧ તે જ કહ્યું છે :-

જે વિ પઢંતિ ચ તેસિ જાણંતા લજ્જાગારવભયેન ।

તેસિ પિ ણત્થિ બોદિ પાવં અણુમોયમાણાણં^૨ ॥

જે વ્યક્તિ તે સમ્યગ્દર્શન રહિત સાધુઓને જાણવા છતાં પણ લજ્જા, ગૌરવ અને ભયના કારણે નમસ્કારાદિ કરે છે, તેમને પુરે છે; તે પાપની અનુમોદના કરનારા હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.

અનંતાનુગ્રંથી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ ક્રોધાદિ કાષાયો રહિત, સમ્યગ્જ્ઞાની, નિત્ય નિન્નતમામાં વિહાર કરવાવાળા, શત્રુ મિત્રોમાં સમતાભાવ ધારણ કરવાવાળા વીતરાગી મુનિવરોને વારંવાર નમસ્કાર કરવા થકા આપણે પણ મહાકવિ બ્રહ્મરહસ્યજ્ઞના સ્વરમાં સ્વયં મોક્ષપીઠે બાવના બાળીએ છીએ કે :-

^૧ ત્યાગાદિભ્યોન્નાત્ત્વ કુદેવાગમલિંગિનામ ।

પ્રજ્ઞાતં વિતત્યં રેત્ત્વ ન કુરુઃ શુભદષ્ટયાઃ ॥

—પ્રત્યક્ષઃ આવકાચાર, પૃષ્ઠ ૩૨.

ચે શુનિવર ક્ષમ મિતિ રૂં ઉપગારી ॥ ૨૬ ॥
 સાધુ દિગંધર નમો નિરંગર, સંવર બુદ્ધિમારી ॥ ચેન ॥ ૧ ॥
 કંચન કામ બસાવર સિનદે, ત્યોં રિયુ ત્યોં દિવકારી ॥
 મહત મસાન મરણુ સ્વરૂ હવન, સમ ગરિમા સ્વરૂ મારી ॥ ચેન ॥ ૨ ॥
 સમ્યક્માન પ્રમાન પવન બલ, તપ પાવક પરમારી ॥
 શોધન છવ સુવર્ણ ગદા જે, કામકારિમા ઠારી ॥ ચેન ॥ ૩ ॥
 ભેરિ બુદ્ધિ પર 'બુધર' ગિનવે, તિન પદ ચેક દમારી ॥
 સામ વેદ્ય દસન જગા પાતો, તા દિનરી બરિદારી ॥ ચેન ॥ ૪ ॥
બેદ-વિજ્ઞાન

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં સાત તત્ત્વાયે અને દેવશાસ્ત્ર-ગુરુના
 મદદાન પછી તોછુ મુખ્ય વાત છે બેદ-વિજ્ઞાન. જિનાગમમાં બેદ-
 વિજ્ઞાનના અદિમાને અશિન્ન્ય માનવામાં આવ્યો છે. એમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે જેટલા પણ છવ આજ સગી સિદ્ધ (મુક્ત) થયા છે,
 તે બધા બેદ-વિજ્ઞાન વડે જ થયા છે અને જેટલા પણ છવ સંસારમાં
 ફર્યા મરૂં બરૂં રહ્યા છે તે બધા બેદ-વિજ્ઞાન નહીં થવાથી જ
 બરૂં રહ્યા છે.^૧ શુદ્ધાત્મવત્ત્વની પ્રાપ્તિ વડે સાચાત સંવર થાય
 છે અને શુદ્ધાત્મવત્ત્વની પ્રાપ્તિ બેદ-વિજ્ઞાનથી થાય છે, તેથી બેદ-
 વિજ્ઞાન જ અત્યંત જાણવા યોગ્ય છે.^૨ આ બેદ-વિજ્ઞાન નિરંતર ત્યાં
 મુખી બાવવું બેદજે કે ત્યાંમુખી પરમાયોથી છૂટીને જ્ઞાન, જ્ઞાન
 (આત્મા)માં પ્રતિષ્ઠિત ન થઈ જાય.^૩

૧ ભક્તિ-પ્રાદ-સંપ્રદ, પાનું ૨૫.

૨ બેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા ચે કિલ્લ કેચન ।

અનેવામાયનો વદ્ધા વદ્ધા ચે કિલ્લ કેચન ॥

—સમવચાર, કદશ ૧૨૧.

૩ સમવચાર, કદશ ૧૨૬.

૪ સમવચાર, કદશ ૧૩૦.

મહાકવિ બનારસીદાસે નિજશુણ્ડી વચ્ચેને ધોવા માટે લેક-
વિજ્ઞાનને સાધુ સમાન બતાવ્યું છે. તેઓશ્રી લખે છે :-

લેકગ્યાન સાધૂ લયૌ, સમરસ નિરમળ નીર ।

ધોળી અન્તર આતમા, ધોવે નિજશુન ચીર^૧ ॥

ચેતન અને જડ તથા સ્વભાવ અને વિભાવની ભિન્નતા દર્શાવ-
માટે લેક-વિજ્ઞાન અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળી કરવત છે. જેના હૃદય
લેક-વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે એને પરસંગ લલો લાગતો નથી
તે આત્માનો અનુભવ કરીને હુમેશાં પ્રસન્ન રહે છે અને પરમાત્મા
સ્વરૂપને સારી પેઠે ઓળખે છે.^૨

પરથી ભિન્ન નિજ આત્માને જાણવો એ જ લેક-વિજ્ઞાન કે
લેક-વિજ્ઞાન ‘સ્વ’ અને ‘પર’ ની વચ્ચે કરવામાં આવે છે, તે
એને સ્વપર-લેક-વિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થે એ આત્મ-
વિજ્ઞાન જ છે, કેમકે એમાં પરથી ભિન્ન નિજ આત્માને જાણવું
એ જ મૂળ પ્રયોજન છે.

લેક-વિજ્ઞાનમાં મૂળ વાત એકેને માત્ર જાણવું અથવા એક
સરખા જાણવું એ નથી, ભિન્ન-ભિન્ન જાણવું એ છે. ભિન્ન-ભિન્ન
જાણવું એ પણ નહીં, પરથી ભિન્ન પોતાને જાણવું એ છે. પરં-
છોડવા માટે જાણવું છે અને સ્વને ગ્રહણ કરવા માટે. પરને મા-
નવું છે અને સ્વને જાણીને એમાં જાતી જવું છે, રમવું છે

૧ નાટક સમયમાર, ચંદ્ર ૬૨ પાન ૬.

૨ નાટક સમયમાર અગિયમ અખાધિત, લેક-વિજ્ઞાન સુતીજી આરા ।

અનિવરણ સ્વભાવ વિભાજી, કરે જડ-ચેતનવચ દુકાર ॥

૩ ભિન્ન-ભિન્ન કેવલ વિજ્ઞાની, ન સુત્ર ભિન્ન-ભીં પરસંગ-સકાર ॥

૪ સ્વ-પર-જાણવું કરીને, પર-પર-પર-પર પદમાનસ ધાર ॥

સ્વ અને પરને જાણવાનો આશય એમના લેહ-પ્રલેહોની વિકલ્પ-જાળમાં, ફસાઈ રહેવું એ નથી, પરંતુ સઘળા લેહો જેમાં સમાઈ ગયા છે-એવા અલેહ, અખંડ આત્માને અખંડપણે અનુભવવો એ છે.

દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવી ધ્રુવ ચૈતન્ય નિજ-તત્ત્વ જ સ્વ છે. બધા પુદ્ગલાદિ અચેતન પદાર્થ, એમના ગુણ, એમની પર્યાયો તો ‘પર’ છે જ, સાથે સાથે આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવરૂપ આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય-પાપ તત્ત્વ પણ ‘પર’ છે. ત્યાંસુધી કે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ-રૂપ અવિકારી પર્યાયો પણ ‘પર’ ની જ કોટિમાં આવે છે, કેમકે એમને જીવ તત્ત્વમાં સામેલ માની લેતાં સંવરાદિ તત્ત્વ જીવો અને નહીં.

સઘળા પર-જીવદ્રવ્ય, અજીવદ્રવ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ પર્યાય તત્ત્વોથી દૃષ્ટિ હઠાવીને એમનાથી લિપ્ત નિજાત્મ-ધ્રુવ તત્ત્વમાં દૃષ્ટિ અને જ્ઞાનને કેન્દ્રિત કરવું એ જ સ્વપર-લેહ-વિજ્ઞાન છે.

આત્માર્થી પરને પણ જાણે છે, પરંતુ એમાંથી કાંઈ મેળવવા માટે નહીં, અપનાવવા માટે પણ નહીં; ‘પર’ થી લિપ્ત ‘સ્વ’ ની ઓળખાણ માટે જ તે પરને જાણે છે.

એમનું પરને જાણવું એ પણ સ્વની ઓળખ છે, કેમકે એમને પરથી લિપ્ત આત્માને અનુભવવો છે; પરને ન જાણે તો તેમાં આત્મ-બુદ્ધિ થઈ જવાનો સંભાવ છે. જેનાથી લિપ્ત અનુભવવો છે તેને પણ જાણવું જોઈએ, પણ એને જાણવા માટે નહીં; આત્માને જાણવામાં ભૂલ ન થઈ જાય, માત્ર એટલા માટે જ એને જાણવાનું છે.

‘પર’ ને જાણવું છે, પણ હૃય-બુદ્ધિએ જાણવું છે. જેમ જેની માતા જોવાઈ ગઈ હોય એવું બાળક પોતાની માતાને જોળવાના પ્રયત્નમાં અનેક મહિલાઓને દેખે છે, પરંતુ તેમના પર એની દૃષ્ટિ જામતી નથી. આ મારી માતા નથી એમ જાણતાંની સાથે જ તરત એની દૃષ્ટિ એમના પરથી ખસી જાય છે; પરંતુ જ્યારે એની માતા

પ્રકારની હોય છે; એણે તો આ સાંભળ્યું જ આજે છે, એ શું બતાવે કે એની બા કેવી છે? ઘણાએ એની બાને આ રૂપે જોઈ હોય, ભાળી હોય, ઓળખી હોય એમ બની શકે, પરંતુ એણે તો આવી આવશ્યકતા જ કદી જોઈ નથી.

પોલીસવાળા કહી શકે કે આ તો પોતાની બાને ઓળખતો જ નથી. એ પણ જાણતો નથી કે તે કેવી છે, નામ પણ જાણતો નથી. અમે શું કરીએ, એની બાને કેવી રીતે શોધી કાઢીએ? પરંતુ શું એ સત્ય છે કે તે પોતાની બાને નથી જાણતો, નથી ઓળખતો?

શું બાને ઓળખવા માટે એનું નામ જાણવું જરૂરી છે; એનાં રંગ-રૂપ જાણવા જરૂરી છે? શું બાને 'બા' ના રૂપે ન જાણી શકાય? શું તેને કાળી-ગોરીના રૂપે જાણવી આવશ્યક છે? શું બાનું નામ 'મમ્મી' એ પૂરતું નથી? જે નામથી એ રોજ બોલાવે છે અને બા મળી જાય છે, શું તે બાને જાણવા માટે કમલા-વિમલા આદિ નામોને જાણવાં આવશ્યક છે? પોલીસવાળા કહી રહ્યા છે તેમ ખરેખર શું તે બાને નથી ઓળખતો? જો એની બા સામે મળી જાય તો શું તે એને નહીં ઓળખી કાઢે? જરૂર જ તે ઓળખી કાઢશે.

ભલે તે બાની ઓળખ ભાષામાં ન આપી શકતો હોય, પરંતુ તે બાને ઓળખતો જ નથી એમ કહેવું તે ભૂલ છે, તદ્દન ભૂલ છે. ઓળખવું એ જુદી વાત છે અને ઓળખને ભાષા આપવી એ જુદી વાત છે. સંભવ છે કે એની બાનાં ગામ, યોગ્યતા, રૂપ-રંગ, કદ વગેરેને જાણવાવાળો એની બાને યથાર્થ રૂપે ઓળખતો જ ન હોય. ઓછામાં ઓછું એની બાના માતૃત્વને જોટલું સારી પેઠે એ જાણે છે, એટલું સારી પેઠે અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી.

એના માટે એની બા 'બા' છે, બીજું કંઈ નહીં. તે બાના માતૃત્વને ઓળખે છે, બીજું કંઈ નહીં, અને બીજું કંઈ ઓળખવાની

એને જરૂર જ નથી. એના માટે તેનું માતૃત્વ જ પૂરતું છે. જો કે તે એના પિતાની પત્ની પણ છે, પરંતુ તેમાં એને શું? એને તેના પત્નીત્વથી કાંઈ પ્રયોજન જ નથી, એને તો તેનું માતૃત્વ પૂરતું છે.

એ જ પ્રમાણે આત્માનુભવી પુરુષને કોઈ પૂછે કે આત્મા કેવો હોય છે? તો તે આ જ ઉત્તર આપે કે ‘આત્મા આત્મા જેવો છે’ અને બીજું કહે પણ શું? તે રાગી દ્રેષી-મોહી, ક્રોધી, મમ્યદંષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ વગેરે કેવો છે? સંભવ છે કે આનો તે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપી શકે, કેમકે તેણે અનુભવમાં આત્માને આ રૂપે જોયો જ નથી; તેણે તો શુદ્ધ-શુદ્ધ જ જોયો છે, જાણ્યો છે, અનુભવ કર્યો છે, રાગ-દ્રેષ-મોહાદિથી ભિન્ન જ અનુભવ્યો છે.

સંભવ છે કે અજ્ઞાનીએ તેને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો હોય, તે એની દષ્ટિના વિકારનું પરિણામ છે, એના જેવી વિકારી દષ્ટિ જ્ઞાનીની પાસે છે જ નહીં, તેણે આત્માને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો જ નથી. રાગ-દ્રેષની ભાષામાં તે આત્માને કેવી રીતે કહે, કેવી રીતે સમજાવે?

પર્યાય-દષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં રાગ-દ્રેષ જણાય છે, પરંતુ દ્રવ્યદષ્ટિવંતને પર્યાય-દષ્ટિ, ખાસ કરીને અનુભૂતિના કાળમાં, એટલી ગૌણ થઈ ગઈ છે કે તેમાં વિકાર દષ્ટિગોચર થતો જ નથી. તેને વિકારથી શું પ્રયોજન? હોય તો હોય.

તો કો કહી શકે કે જ્યારે આ આત્મામાં રાગ-દ્રેષનો જ સ્વીકાર નથી કરતો તો જો આત્માને જાણતો જ નથી. પરંતુ શું આત્માને જાણવા માટે આત્મામાં રાગ-દ્રેષની અનુભૂતિ આવશ્યક છે? જો કે તે જાણી છે કે પર્યાયમાં એમનું પણ અસ્તિત્વ છે. છે તો રજા કરે, એને શું? જાનીએ તો રાગ દ્રેષના માધ્યમથી આત્માને જાણ્યો જ નથી. તે જાણે તો કેવો. એમનાથી એને શું પ્રયોજન છે? તે વિચારે છે કે ‘હું તો જાન કર્યાં નથી’ એવું નથી, માગમાં તો એમનો પ્રયોજન જ નથી.

જાનવા ભોગ છે કે આત્માનુભવી જીવ 'આત્મા શું છે?' એ ભાષામાં વ્યક્ત ન કરી શકે, પરંતુ આત્માનુભવ માટે શું ભાષાની જરૂરિયાત છે? આત્માનુભવ જુદી વસ્તુ છે અને તેને ભાષામાં વ્યક્ત કરવું એ બિલકુલ જુદી વસ્તુ છે.

જે જાળકને પોલીસની સહાયથી જા મળી જાય તો તે જાને દેખીને બીજા મહિલાઓની સમાન એના તરફથી દષ્ટિ નહિ ફરવી હો, જમાયેલી જ રાજો, એના ગળે જાગી પડે, એની સાથે એકમેક ધર્ષ જાય. જા એટા-મય અને એટા જા-મય બની જાય. તેઓ જાધું જ ભૂંડી જશે. પોલીસવાળાઓને પણ તેઓ ધન્યવાદ ત્યારે આપશે કે જ્યારે થોડા મખત પછી તેઓ સહજ બની જશે. તે સમયે તો તેમને કોઈ 'પર' ની કાંઈ સુધ-ખુધ જ ન રહે.

તે જ પ્રમાણે કોઈ આત્મ-ઇચ્છાકને જ્યારે આત્માપલબ્ધિ થાય છે, તે સમયે તે એનાં નિમિત્ત દેવ-શાસ્ત્ર-શુક્રને પણ ભૂંડી જાય છે. તે તો આત્મામાં તન્મય બની જાય છે. પર્યાય દ્રવ્યમાં અલેહ ધર્ષ જાય છે. દેવ-શુક્ર-શાસ્ત્રની ભક્તિ સુદ્ધાંનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે. જ્યારે થોડા સમય પછી તે શુભોપયોગમાં આવે ત્યારે વ્યવહારમાં ભગૃત થાય.

ભેદ-વિજ્ઞાનીને ભાગે સ્વ અને પરને જાણવું માત્ર નથી, સ્વથી ભિન્ન પરને જાણવું માત્ર પણ નથી; બન્ને પરથી ભિન્ન સ્વને જાણવો, શ્રદ્ધા અને અનુભવવો એ છે. અહીં 'સ્વ' મુખ્ય છે, 'પર' ગૌણ. 'પર' ગૌણ છે, સંપૂર્ણપણે ગૌણ છે, કેમકે એની મુખ્યતા કરતાં 'સ્વ' ગૌણ ધર્ષ જાય છે; કે જે જ્ઞાનીને કદી પણ ઇષ્ટ નથી.

આવા ભેદ-વિજ્ઞાની આત્માર્થી જીવ મુક્તિ-માર્ગના પધિક જિનેશ્વરના લઘુનંદન છે. મહાકવિ પંડિત બનારસીદાસજીએ એમની પંદના આ પ્રમાણે કરી છે:—

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યૌ જિન્હુકે ઘટ,

શીતળ ચિત્ત ભયૌ જિમ અંદન ।

કેલિ કરે શિવમારગ મેં,
જગમાહિં જિનેશ્વર કે લાધુનંદન ॥
સત્ય સરૂપ સદા જિન્હુકે,
પ્રગટ્યૌ અવદાત મિથ્યાત-નિકંદન ।
શાન્ત દશા તિન્હુકી પહિચાની,
કરે કર જોરિ બનારસિ વંદન.^૧ ॥

આત્માનુભૂતિ

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે આત્માનુભૂતિ એ અનિવાર્ય શરત છે. આત્માનુભૂતિ વિના સઘળા પ્રયત્નો વૃથા છે. સ્વાનુભૂતિથી જ બીજું બધું સનાથ છે.^૨ આત્માનુભૂતિને સ્વાનુભૂતિ પણ કહે છે, કેમકે અનુભૂતિ પોતાના આત્માની જ હોય છે, બીજા આત્માની નહીં. સ્વાનુભવ, અનુભવ આદિ નામોથી એને અભિહિત કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની જીવોએ એનાં ગીત સુક્ત કંઠે ગાયાં છે :-

અનુભવ ચિન્તામનિ રતન, અનુભવ હૈ રસરૂપ ।
અનુભવ મારગ મોખ કૌ, અનુભવ મોખ સરૂપ^૩ ॥
અનુભૌ કે રસ કૌં રસાયન કહત જગ,
અનુભૌ અધ્યાસ યહુ તીરથ કી કૌર હૈ ।
અનુભૌ કી જો રસા કહાવે સોઈ પોરસા સુ,
અનુભૌ અધોદસા સૌં ઊરધ કી દૌર હૈ ॥
અનુભૌ કી કેલિ ચહૈ કામધેનુ ચિત્રાવેલિ,
અનુભૌ કૌ સ્વાદ પંચ અમૃત કૌ કૌર હૈ ।
અનુભૌ કરમ તોરે પરમ સૌં પ્રીતિ જોરે,
અનુભૌ સમાન ન ધરમ કોજિ ઔર હૈ^૪ ॥ ૧૬ ॥

૧ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૬.

૨ પંચ. ૧૫૫વી અ. ૩, શ્લોક ૪૧૫

૩ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૧૮.

૪ નાટક સમયપત્ર, કિર્યાનિકા, જાન્ય ૧૬.

પિયગન્ધુવલ્લિ વિના મમગન્ધુવલ્લિ જાતિય પિયમેજ ।

સમગન્ધુવલ્લિ વિના પિલ્લવાજં જાત્ય જિણુદદ્ધ^૧ ॥

નિજતત્વોપલબ્ધિ (આત્માનુભૂતિ) વિના સમ્યક્દર્શનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી અને સમ્યક્દર્શની ઉપલબ્ધિ વિના નિર્વાણ (મોક્ષ) થતો નથી.

અભ્યસત્તમતિગત્યૈર્દુર્ધ્વિક્ષ્ણૈસ્તત્ત્વૈ-

સ્વયમિદં પરમાર્થોચ્ચતાં નિત્યમેતત્ ।

સ્વરમધિમરપૂર્ણજ્ઞાનઽવગૃન્નિવાદ્વા-

ત્ર નન્તુ સમયમારાદુત્તરં કિંચિદનિત્ય^૨ ॥

ખટું દ્રોણથી અને મળા દુર્વિદ્યોથી શો લાભ ? છેવટે આહીં ભેટનું જ દ્રોણનું છે કે એકમાત્ર પરમાર્થસ્વરૂપ આ આત્માનો જ અનુભવ કરો. દ્રાક્ષ કે નિઝરસના દેલાવથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપી પુદ્ગાભાષી કાનું વિશ્વમાં બીજું કંઈ નથી. એકમાત્ર નિઝ શુદ્ધાત્માનો જ અનુભવ કરવો એ જ સાર છે. તેથી—

એક દેખિએ જાનિએ, રમિ રહિએ છક હોર ।

સમગ્ર વિગ્રહ ન વિગ્રહિએ, મહે શિદ્ધિ નારિ ઔર^૩ ॥

અધિક શું—

પદમિદં રતો પિત્ત્વં સંતુદો દોદિ પિત્ત્વમેદમિદં ।

પદ્મેજ દોદિ સિત્તો દોદિદિ તુદં ઉત્તમં સોગમ્ય^૪ ॥

હે ભગ્ય છવો ! એકમાત્ર નિઝ આત્મામાં જ ક્ષીન થાઓ, હમેશાં એમાં જ સંતુષ્ટ રહો, એનાથી જ તૃપ્ત થઈ જાઓ. તમોને

૧ રૂપસુધાર, ગાથા ૯૦.

૨ સમયસાર, કેવલ ૨૪૪.

૩ નાટક સમયસાર, છંદ ૬૧૨, ૭૦૬ ૨૦.

૪ સમયસાર, ગાથા ૨૦૬.

ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અન્યથા મશે. કારણ કે—

અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવદાનમાર્જનિતામણિરેવ યસ્માન ।

સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિમત્તે જ્ઞાની ક્ષિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥

આ આત્મા પોતે જ અચિન્ત્ય શક્તિવાળો છે, ચંતન્યરૂપ ચિંતામણિરત્ન છે. તેથી જેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ છે એવા જ્ઞાની જીવોને અન્યના પરિગ્રહથી શું પ્રયોજન છે? જ્ઞાની કોઈ પક્ષની ચિંતા કેમ કરે?

આત્માનુભૂતિ સર્વ ધર્મોનો સાર છે. એનાથી ધર્મનો આરંભ થાય છે અને ધર્મની પૂર્ણતા પણ એની પૂર્ણતામાં રહેલી છે અર્થાત્ અનંત આત્મ-લીનતાની દશા જ ધર્મની પૂર્ણતા છે. એનાથી લિન ધર્મની કલ્પના પણ કરી શકાય નહીં. આત્માનુભૂતિ જ આત્મધર્મ છે.

અન્તરૈન્સુખવૃત્તિ વડે આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થાનું નામ જ આત્માનુભૂતિ છે. વર્તમાન પ્રગટ જ્ઞાનને પર-લક્ષ્યથી હઠાવી સ્વ-તત્ત્વમાં લગાવી દેવું એ જ આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થા છે. સ્વાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા નિરંતર તત્ત્વ-મંથનની પ્રક્રિયા છે, પરંતુ તત્ત્વ-મંથન-રૂપ વિકલ્પોથી પણ આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે કોઈપણ વિકલ્પ એવો નથી જે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે.

આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમસ્ત વિશ્વ પરથી દૃષ્ટિ હઠાવવી પડશે. સમસ્ત વિશ્વથી એટલે કે આત્માથી લિન શરીર, કર્મ આદિ જડ (અચેતન) દ્રવ્ય તો ‘પર’ છે જ, પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય ચેતન પદાર્થ પણ ‘પર’ છે તથા આત્મામાં પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થતી વિકારી-અવિકારી પર્યાયો (દશા) પણ દૃષ્ટિનો વિષય સર્ધ શકતી નથી. એનાથી પણ લિન અખંડ ત્રિકાળી ચૈતન્ય ધ્રુવ આત્મતત્ત્વ છે, તે એક જ દૃષ્ટિનો વિષય છે, તેનો આશ્રય કરતાં આત્માનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે કે જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

આત્માનુભૂતિના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણકારી માટે લેખકની અન્ય કૃતિ “અપનેકો પહ્યાનિચો” (—પોતાને ઓળખો) નું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

જે સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે સાત તત્ત્વ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, લેહ-વિજ્ઞાન તથા આત્માનુભૂતિની ચર્ચા અહીં વિસ્તારથી કરી છે, તે સમ્યગ્દર્શનના આઠ અંગ કહ્યાં છે:—

૧. નિઃશંકિત, ૨. નિઃકાંક્ષિત, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢ-દષ્ટિ, ૫. ઉપગૂહન, ૬. સ્થિતિકરણ, ૭. વાતસદ્ય અને ૮. પ્રભાવના.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ જ્ઞાની આત્માને આ સહજ જ પ્રગટ થઈ જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ એના જીવનમાં સામાન્ય માનવીની અપેક્ષાએ અનેક વિશેષતાઓ પ્રગટ થઈ જાય છે.

અસીમ નિઃશંકતા, લોગો પ્રતિ અનાસક્તિ, સર્વ પદાર્થોની વિકારી-અવિકારી દશાઓમાં સમતાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપની સૂક્ષ્મ પકડ, ખીજના હોયો પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ, આત્મશુદ્ધિની વધતી જતી દશા, શ્રદ્ધાનમાં દૃઢતા, પરિણામોમાં સ્થિરતા, ગુણ અને ગુણવાનો પ્રત્યે પ્રેમ, આત્મલીનતા વડે પોતાની અને ઉપદેશાદિ વડે વસ્તુતત્ત્વની પ્રભાવના—એ એની પોતાની વિશેષતાઓ છે.

મોક્ષાભિલાષીએ જે રીતે અને તે રીતે મરીને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમ્યગ્દર્શનની પ્રતિજ્ઞા છે કે:—

“મને અહુણ કરવાથી, અહુણ કરવાવાળાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ, મારે એને ફરજિયાત મોક્ષ લઈ જવો પડે છે. તેથી મને અહુણ કરતાં જો એ વિચાર કરે કે મોક્ષ જવાની ઇચ્છા બદલી દઈશું તોપણ એનું કાંઈ ચાલશે નહીં. મને અહુણ કર્યા પછી મારે એને મોક્ષ પહોંચાડવો જ પડે.

કહાચિત્ત મને અહુણ કરનાર શિથિલ થઈ જાય તોપણ બની શકે તો એ જ ભવમાં, નહીં તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવમાં મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ.

કહાચિત્ તે મને છોડી દઈને મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે
અથવા પ્રળંબથી પ્રળંબ મોહને ધારણ કરે તોપણ અર્ધ-પુદ્ગલ-
પરાવર્તનની અંદર મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ, એવી
મારી પ્રતિજ્ઞા છે.^૧”

સમ્યગ્જ્ઞાન

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. જાણવું એ એની પર્યાય અર્થાત્
કાર્ય છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન
સહિત જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના સમ્યક્પણા અને મિથ્યા-
પણાનો નિર્ણય લૌકિક વિષયોની સામાન્ય જાણકારીની સમ્બાધ પર
આધારિત ન હોતાં સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની ઉપસ્થિતિના
આધાર પર થાય છે.

મોક્ષના માર્ગમાં—અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી સત્ય વા
અસત્ય ગમે તેવી કેમ ન હોય—આત્માનુભૂતિથી સહિત વ્યક્તિનું સમગ્રું
જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી ભલે સત્ય
જ હોય, પણ જો એને આત્માનુભૂતિ પ્રગટ ન થઈ હોય તો એનું
સમગ્રું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં રહેલું ‘સમ્યક્’
પદ સમ્યગ્દર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે અને ‘મિથ્યા’ પદ મિથ્યા-
દર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે.^૨

જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને
કેવળજ્ઞાન. સમ્યગ્દષ્ટિનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન ક્રમશઃ સુમતિ,
સુશ્રુત અને સુઅવધિ કહેવાય છે તથા મિથ્યાદષ્ટિનાં કુમતિ, કુશ્રુત
અને કુઅવધિ. મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે,
તેથી એનાં આ પ્રકારનાં ભેદ ડાંતો નથી. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિને
પાંચ અને મિથ્યાદષ્ટિને ત્રણ-એક કુલ જ્ઞાન આઠ પ્રકારનાં હોય

^૧ સમ્યક્-સમ્યક્-સમ્યક્, ‘સમ્યક્’ ૮-૧૦)

^૨ સમ્યક્-સમ્યક્, ૮-૧૦, ૧૧-૧૨, ૩૦ ની મિત્રા.

૭. જોમાંથી સમ્યક્ષણે ઉપજતું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે અને ગિપ્પાદિને ધનું વળુ પ્રકારનું જ્ઞાન ગિપ્પાજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જાણનું વિષ્ણુન વિદેવન વિનયજ્ઞાનોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સમ્યક્જ્ઞાનની પરિભાષાએક આગમમાં અનેક પ્રકારે ઉપલબ્ધ છે:-

(૧) જે જે પ્રકારે કૃત્તાદિ પદાર્થ અવસ્થિત છે, તે તે પ્રકારે જોમને જાણવા એ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૧

(૨) જે જ્ઞાન વસ્તુના સ્વરૂપને ન્યૂનતા-રહિત, અધિકતા-રહિત, વિપરીતતા-રહિત, જેનું છે તેનું સંદેહ રહિત જાણું છે તેને સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે.^૨

(૩) આત્મા અને અનાજ્ઞાનું સંક્રાંચ, વિપર્યય અને અન-ધ્યક્ષાણી રહિત જે જ્ઞાન તે જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૩

(૪) આત્મસ્વરૂપનું જાણવું એ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.^૪

સમ્યક્જ્ઞાનની જેટલી પરિભાષાઓ આપી છે તે બધીમાં કોઈ ફરક નથી. તે આજ નૂતન-નૂતના પ્રસંગોમાં નૂતન-નૂતના દૃષ્ટિકોણોથી આપવામાં આપી છે. બધીમાંથી એક જ નમ્ય રૂઢિત થાય છે કે

૧ (ક) જાણે અદૃષ્ટિમયં મર્દિમુપસોદિ જ્ઞાનમયાગ્નિ ।

મંગલમ્જન્ય નેપથ્યમિ વચ્ચમ્પયમોક્તમયે ॥

—દ્રવ્યસંબદ્ધ, ગાથા ૫.

(દ) જોમપ્રકાર ઉપલબ્ધ, ગાથા ૧૦૦-૧૦૧.

૨ સર્વોર્થકારિ, એ ૧, અથ ૧.

૩ અન્યુગમનગીરિણઃ ગાથાનમ્યં વિતા જા વિપરીતાન ।

નિર્લસિદ્ધં વેદ મદાદુર્ગતજ્ઞાનમાનવિતઃ ॥

—રતનસર-ઉપાવકાગાર, યોગ ૪૨.

૪ સંસયગિમોદવિન્નમવિષદિત્રયં અપ્પપરમરુત્તમ ।

માહુણં મમ્મં જાણે સાસારમણેયમેવં તુ ॥ —દ્રવ્યસંબદ્ધ, ગાથા ૪૨.

૫ આપદેવ કો વતવતી, એ સમ્યક્જ્ઞાન મ્હા તે ।

—જ્ઞાણ, ત્રીજાલ, ૭૬ ૨.

મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયોજનભૂત જીવાદિ પદાર્થોનું અને વિશેષ કરીને આત્મતત્ત્વનું સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય-રહિત જ્ઞાન જ સમ્યજ્ઞાન છે. લૌકિક પદાર્થોના જ્ઞાનથી એને કાંઈ પ્રયોજન નથી.

સમ્યજ્ઞાન એક પ્રકારનું સાચું તત્ત્વજ્ઞાન વા આત્મજ્ઞાન જ છે. સમ્યજ્ઞાનમાં પરદ્રવ્યોનું જાણવું એટલું મહત્ત્વપૂર્ણ નથી, જેટલું કે નિજ આત્મતત્ત્વનું.

પૃહ્લુ નયચક્રમાં કહ્યું છે—“જિનેન્દ્ર ભગવાને નિજદ્રવ્યને જાણવા માટે જ અન્ય છ દ્રવ્યોનું કથન કર્યું છે, તેથી માત્ર એ પર-રૂપ એવાં છ દ્રવ્યોનું જાણવું સમ્યજ્ઞાન નથી.”

જિનાગમમાં સમ્યજ્ઞાનના મહિમાનું કથન ઘણું ઉપસાધ્ય છે. જેમકે :-

જ્ઞાન સમાન ન આન જગત મેં સુખ કો કારન,
ધિક્કિ પરમામૃત જન્મજરામૃત-રોગ-નિવારન ॥ ૪ ॥

કોટિ જન્મ તપ તપૈં, જ્ઞાન બિન કર્મ ઝરેં જો;
જ્ઞાની કે છિન મેં ત્રિશુભિ તૈં સહજ ટરેં તે ॥ ૫ ॥

ધન સમાજ ગજ ળાજ, રાજ તો કાજ ન આવૈ;
જ્ઞાન આપકો રૂપ ભયે, ફિર અચક્ષ્ણ રહાવૈ ।
તાસ જ્ઞાનકો કારન, સ્વ-પર નિચેક બખાની;
કોટિ ઉપાય બનાય બલ્ય, તાકો ભર આની ॥ ૭ ॥

જે પૂરવ શિવ ગયે, જાડિ, આરુ આગે જોડેં;
તે નામ મહિમા જ્ઞાન-તાની, મુનિનાથ કોડેં હેં ।

વિવિધ વ્યાદ્ય દવ-દાદ્ય, જગત-જન અરનિ દઝાવૈ;
જ્ઞાન ઉપાય ન આન, જ્ઞાન ધનધાન પુજાયે ॥ ૮ ॥

જ્યે રક્ષા ત્રણ પદ્મ જગત્ કલિયે તિર્થેણિ છરણે ।

નન્દા વદ છરણે જાવનતપાં ન કોઈ મળગાવી ॥

મહિમા સમ્યક્જ્ઞાન કી, અરુ વિરાગબલ જ્ઞેય ।

ક્રિયા કરત ફલ ભુંજતૈ, કરમબંધ નહિ હોય^૧ ॥

બહુવિધિ ક્રિયા કલેશ સૌ, શિવપદ લહૈ ન કોય ।

જ્ઞાનકલા પરકાશ સૌ, સહજ મોખ પદ હોય^૨ ॥

જ્યાં એક બાબુ સમ્યક્જ્ઞાનનાં ભરપૂર ગીત ગાયાં છે; ત્યાં જ બીજી બાબુ આત્મજ્ઞાન રહિત આગમજ્ઞાન, લૌકિકજ્ઞાન અને સંઘમની નિરર્થકતા પણ દિલ ખોલીને સ્પષ્ટ કરી છે. જેમકે :—

જો જાણિ અર્પણ, જાણસર્લ્લં સરીરવો મિષ્ણં ।

સો જાણિ સત્થં, આગમપાઠં કુળંતો વિ^૩ ॥

જે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને શરીરથી ભિન્ન બાણુતો નથી તે બહુ આગમ-પાઠ કરવા છતાં પણ શાસ્ત્રને બાણુતો નથી.

જદિ પદ્ધદિ વહુસુદાણિ ય જદિ કાહિદિ વહુચિદં ય ચારિત્તં ।

તં વાલસુદં ચરણં હવેહ અપ્પસ્સ વિવરીદં^૪ ॥ ૧૦૦ ॥

આત્મસ્વભાવથી વિપરીત બહુ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું પઠન અને બહુ પ્રકારનાં ચારિત્રનું પાલન પણ બાળશ્રુત અને બાળચારિત્ર છે.

આત્મધ્યાન રતિર્જ્ઞેયં વિદ્વત્તાયાઃ પરં ફલમ્ ।

અશેષશાસ્ત્રાદ્યાત્વં સંસારોઽપિ ધીધનૈઃ^૫ ॥

આત્મધ્યાનમાં રતિ થવી એ વિદ્વતાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે અને આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમ વિના અનેક શાસ્ત્રોનું પઠન પણ સંસાર છે.

વિહિતાશેષશાસ્ત્રોઽપિ ન જામદપિ મુચ્યતે ।

દેહાત્મદૃષ્ટિર્જ્ઞાતાત્મા સુપ્રોન્મત્તોઽપિ મુચ્યતે^૬ ॥

૧ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર ૭૬ ૩.

૨ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર ૭૬ ૨૬.

૩ શતિક્યાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૪૬૪

૪ અષ્ટપાદ૩ (મોક્ષપાદ૩), ગાથા ૧૦૦

૫ યોગસાર, ૭/૪૩.

૬ સમાધિચતક, શ્લોક ૬૪.

શરીરમાં આત્મગુણો રાખનાર બહિરાત્માં સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનાં પણ મુક્ત થતો નથી અને દેહુથી ભિન્ન આત્માનો અવસ્થા કરવાવાળો અંતરાત્મા સૂચે અને ઉન્મત્ત થાય તોપણ મુક્ત નથી છે.

મુનિમન ધાર અનન્તગાર શ્રીવક ઉપજાયો ।
 પૈ નિજ આત્મજ્ઞાન જિના, મુળ લેશ ન પાયો ॥
 આત્મજ્ઞાન હી જ્ઞાન હૈ, શેગ સરી અજ્ઞાન ।
 વિશ્વશાંતિ કા મૂલ , વીતરાગ વિજ્ઞાન ॥

સ્વીકારવાની વાત છે. વળી તર્કની કસોટી પર સાચું માલૂમ પડે પછી પણ જ્યાં લગી જોનો અનુભવ કરવામાં ન આવે ત્યાં લગી એ નિઃવૈભવ જાની શકતો નથી. જોને નિઃવૈભવ જાનવા માટે આગમ, ઉપદેશ, તર્ક અને અનુભવના માર્ગથી પસાર થવું પડે.

આગમ અને ઉપદેશ સંજોગથી ચર્ચા 'શાસ્ત્ર અને ગુરુ' ના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે, અનુભવની વાત પણ ઘણી અડી ભેદ-વિજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે. અહીં અનેકાંત અને સ્યાદાદને સ્વરૂપ કરવું જરૂરી અને પ્રસંગ-ગ્રાસ છે. સુક્ષિતનું અવ-લંબન અર્થાત્ તર્કની તુલાનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રમાણ અને નયોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા પણ અપેક્ષિત છે, કેમકે નિર્ણય ન્યાય વડે જ સંભવિત છે અને ન્યાય નય-પ્રમાણાત્મક હોય છે.

અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ

વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. તેને વસ્તુ અનેક શુભો-ધર્મોથી સુજ્ઞ છે. અનાંત ધર્માત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવનારી સાપેક્ષ કથન-પદ્ધતિને સ્યાદાદ કહે છે.^૧ અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ વચ્ચે ઘોત્ય-ઘોતક સંબંધ છે.

સમયસારની આરોગ્યાતિ ટીકાના પરિશિષ્ટમાં આ સંબંધમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે :—

“સ્યાદાદ સર્વ વસ્તુઓના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનારું અહીં ત સર્વજનું અસ્થાપિત (નિર્ણય) શાસન છે. તે (સ્યાદાદ) એમ કહે છે કે અનેકાન્ત સ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વ વસ્તુઓ અનેકાન્તાત્મક છે...જે વસ્તુ તત્ છે તે જ અતત છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે—આ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં વસ્તુત્વની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ

^૧ અનેકાન્તાત્મકાર્ય કથનં સ્યાદાદઃ ।

—ધર્મીયસ્ય ટીકા (અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ, પાનું ૨૨)

એ શક્તિઓનું પ્રકાશનું એ અનેકાન્ત છે.¹

અનેકાન્ત શબ્દ 'અનેક' અને 'અન્ત' એ શબ્દોનો મળીને
બને છે. અનેકનો અર્થ ધાય છે એકથી વધિક. એકથી વધિક જે
પણ હોઈ શકે છે અને અનંત પણ. જે અને અનંતની વચ્ચેમાં
એમ અનેક અર્થ સંભવિત છે. વળી અન્તનો અર્થ છે ધર્મ અર્થાત
ગુણ. હરેક વસ્તુમાં અનંત ગુણ વિદ્યમાન છે. તેથી જ્યાં અનેકનો અર્થ
અનંત ધાય ત્યાં અંતનો અર્થ ગુણ લેવો. આ વ્યાખ્યાને અનુસરીને
આ અર્થ ગાય-અનંતગુણાત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે. પરંતુ જ્યાં
અનેકનો અર્થ જે લેવામાં આવે ત્યાં અન્તનો અર્થ ધર્મ ગાય.
ત્યારે આ અર્થ ગાય-પરસ્પર નિરુદ્ધ પ્રતીત થવાનાથી જે ધર્મોત્ત
નો, ન મરતના તેનાં મનો... .

વિદેશવાસ રહિત છે, નિરોધ છે, તેમને શુભ કહે છે. જેમકે—
આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, મુખ્ય, આદિ: પુદ્ગલમાં રૂપ, રસ, ગંધ, આદિ.

જે શુભોમાં પરસ્પર કોઈ વિદેશ નથી, એમની એક વસ્તુમાં
એકીસાથે જાના (દેવાવાળા) તે જાણ જ વાદી-પ્રતિવાદી સહજ
સ્વીકાર થી લે છે; પરંતુ જેમાં વિદેશ જેવું પ્રતિજ્ઞાસિત થાય છે,
એને સ્વાદાતી જ સ્વીકાર કરે છે. બીજા કોડે એમાંથી કોઈ એક
પદ્ધતિ મેળવ કરી પદ્ધતિની જાની જાય છે. તેમની અનેકાન્તની
પરિભાષામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓના પ્રકાશન પર વિશેષ જોર
આપવામાં આવ્યું છે.

દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર વિદેશી પ્રતીત દેવાવાળાં અનેક શુભઝ
(જોડાં) મળી આવે છે, તેમની વસ્તુ કેવળ અનેક ધર્મો (શુભો) નો
જ પિંડ છે એમ નથી—પરંતુ પરસ્પર વિદેશી જણાતાં અનેક ધર્મ-
શુભોનો પણ પિંડ છે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત દેવાવાળા ધર્મોને
સ્પષ્ટતાદ પોતાની સામે શક્તી વડે પ્રતિપાદન કરે છે.

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે. એ જાણવું કઠિન એકીસાથે
તે સંજવિત નથી—કેમકે શબ્દોની શક્તિ મર્યાદિત છે, તે એક
સમયમાં એક જ ધર્મને દર્શી શકે છે. તેમની અનંત ધર્મોમાં એક
વિવક્ષિત ધર્મ મુખ્ય હોય છે જેવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય
છે, બાકીના બધા ધર્મો ગૌણ હોય છે, કેમકે તેમના સંબંધમાં હાલ
કોઈ પણ દેશમાં આવેલ નથી. આ મુખ્યતા અને ગૌણતા વસ્તુમાં
વિવક્ષાન ધર્મોની અપેક્ષાએ નથી હોતી પણ વક્તાની ઇચ્છાનુસાર
હોય છે. વિવક્ષા-અવિવક્ષા કથનના ભેદ છે, વસ્તુના ભેદ નથી. વસ્તુમાં
તે જાણ જ ધર્મો પ્રતિ સમય પોતાની પૂરી હેશિયતથી વિવક્ષાન
રહે છે, એમાં મુખ્ય-ગૌણનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે વસ્તુમાં
તે તે પરસ્પર વિદેશી ધર્મોને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખવાની
શક્તિ છે. તે તે એ વસ્તુમાં અનાદિકાળથી વિવક્ષાન છે અને અનંત-
કાળ સુધી રહેશે. એમને એકી સાથે કહેવાનું સામર્થ્ય વાણીમાં

નહીં હોવાથી વાણીમાં વિવદ્ધા-અવિવદ્ધા અને મુખ્ય-ગૌણતા ભેદ હોય છે.

વસ્તુ તે પદ્ધતી નિરપેક્ષ જ છે. એને પોતાના ગુણ-ધર્મો ધારણ કરી રાખવામાં કોઈ પરત્વી અપેક્ષા રાંચમાત્ર પણ નથી. એમાં નિત્યતા-અનિત્યતા, એકતા-અનેકતા વગેરે બધા ધર્મો એટલી રાખે વિચરમાન રહે છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી વસ્તુ જે સમયે નિત્ય છે, પર્યાય દષ્ટિથી એ જ સમયે અનિત્ય પણ છે, વાણી વડે જ્યારે નિત્યતાનું કથન કરવામાં આવે ત્યારે અનિત્યતાનું કથન સંભવિત નથી. તેથી જ્યારે આપણે વસ્તુની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરીએ ત્યારે શ્રોતા એ સમજી શકે છે કે વસ્તુ નિત્ય જ છે, અનિત્ય નથી. તેથી આપણે જેવી અપેક્ષાએ નિત્ય પણ છે. એમ કહીએ છીએ. એમ પ્રદેશો તેના જ્ઞાનમાં એ વાત ગદ્યરૂપે આવી જાય કે કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે એણે વાણીના અનામર્થને દીધે આ વાત શ્રેણીમાં ન આવડે. તેથી વાણીમાં રચાત પદનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, અનિત્યતા સંભવિત પદોને વોળ કરે છે, પરંતુ અવાત નહીં. એમ કહેવામાં આવેલા અમર અવાત શબ્દો છે.

જો કોઈ વાણીમાં અવાતનો અર્થ આ પ્રમાણે

કેટલાક વિચારકો કહે છે કે સ્યાદાદ શૈલીમાં ‘પણ’ (બી) નો પ્રયોગ છે, ‘જ’ નો નથી. તેમને ‘પણ’ માં સમન્વયની સુગંધ અને ‘જ’ માં હઠની દુર્ગંધ આવે છે, પણ આ તેમનો ઔદ્ધિક ભ્રમ જ છે. સ્યાદાદ શૈલીમાં જેટલી આવશ્યકતા ‘પણ’ ના પ્રયોગની છે, એનાથી જરાય ઓછી આવશ્યકતા ‘જ’ ના પ્રયોગની નથી. ‘પણ’ અને ‘જ’ નું સમાન મહત્ત્વ છે.

‘પણ’ સમન્વયનું સૂચક ન હોતાં ‘અનુક્ર’ ની સત્તાનું સૂચક છે અને ‘જ’ આગ્રહનું સૂચક ન હોતાં ‘દઢતા’ નું સૂચક છે. એમના પ્રયોગની એક રીત છે અને તે આ છે—જ્યાં અપેક્ષા ન બતાવતાં માત્ર એમ કહેવામાં આવે કે ‘કોઈ અપેક્ષા’^૧ ત્યાં ‘પણ’ જોડવું જરૂરી છે અને જ્યાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવે ત્યાં ‘જ’ જોડવું અનિવાર્ય છે. જેમકે—દરેક વસ્તુ કથંચિત્ નિત્ય પણ છે અને કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે. જો આને આપણે અપેક્ષા સહિત કહીએ તો આ પ્રમાણે કહેવું પડે કે દરેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય જ.

‘પણ’ એમ બતાવે છે કે આપણે જે કહીએ છીએ તે વસ્તુ માત્ર એટલી જ નથી, અન્ય પણ છે; પરંતુ ‘જ’ એમ બતાવે છે કે અન્ય દૃષ્ટિકોણથી દેખતાં વસ્તુ બીજી ઘણી બધી છે, પરંતુ જે દૃષ્ટિકોણથી આ વાત બતાવવામાં આવી છે તે ગરાગર તેમ જ છે, એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી ‘જ’ અને ‘પણ’ એક બીજામાં પૂરક છે, વિરોધી નથી. ‘જ’ પોતાના વિષયની બાબતમાં સઘળી શંકાઓનો અભાવ કરીને દઢતા પ્રગટ કરે છે અને ‘પણ’ અન્ય પક્ષોની બાબતમાં મૌન રહીને પણ એમની સંભાવનાનું નહીં, નિશ્ચિત સત્તાનું સૂચક છે.

‘પણ’ નો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે જે કાંઈ કહેવામાં

૧ ‘કોઈ અપેક્ષા’ ના ભાવને સ્વાત્ અથવા કથંચિત્ શબ્દ પ્રગટ કરે છે.

આવી રહ્યું છે તેની વિરુદ્ધ પણ સંભાવના છે તો તે અર્થ જોતાં છે. સંભાવના અજ્ઞાનની સૂચક છે અર્થાત્ એમ પ્રગટ કરે છે કે હું નથી જાણતો, બીજું કંઈ પણ હશે. જ્યારે સ્યાદાદ્ એ સંભાવના વાદ નથી; નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન હોવાથી પ્રમાણ છે. ‘પણ’માંથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે એના સિવાય શું છે તે હું નથી જાણતો; પરંતુ એવો અર્થ નીકળે છે કે આ સમયે એ કહી શકતો નથી વા એને કહેવાની આવશ્યકતા નથી. અપૂર્ણને પૂર્ણ સમજી લેવામાં ન આવે તે માટે ‘પણ’નો પ્રયોગ છે. બીજા શબ્દોમાં જે વાત અંશના સંબંધમાં કહેવામાં આવી રહી છે એને પૂર્ણના સંબંધમાં જાણી લેવામાં ન આવે એટલા માટે ‘પણ’નો પ્રયોગ છે, અનેક મિથ્યા એકાંતોના જોડ-તોડ માટે નહીં.

આ જ પ્રમાણે ‘જ’નો પ્રયોગ ‘આથહી’નો પ્રયોગ નહીં હોતાં એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે છે કે અંશના સંબંધમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણપણે સત્ય છે. તે દૃષ્ટિએ વસ્તુ તેવી જ છે, અન્યરૂપ નથી.

સમંતલદ્રાદિ આચાર્યોએ પહે-પહે ‘જ’નો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘જ’ના પ્રયોગનું સમર્થન શ્લોકવાર્તિકમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

વાક્યેઽવધારણં તાવદનિષ્ઠાર્થં નિવૃત્તયે ।

ફર્ત્તવ્યમન્યથાનુક્તસમત્વાત્તસ્ય કુત્રચિત્ ॥

વાક્યોમાં ‘જ’નો પ્રયોગ આનંદ અર્થની નિવૃત્તિ અને દૃઢતા માટે કર્યો જ જોઈએ, નહીંતર કોઈ-કોઈ વાર તે વાક્ય ન કહેવાયા સરખું સમજવામાં આવે છે. સુકલ્પનુશાસન શ્લોક ૪૧-૪૨ માં આચાર્ય સમંતલદ્રે પણ આ પ્રકારનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

૧ મદેય મર્થ્ય કો નેચ્છેત્ત સ્વરૂપાદિ ચતુષ્ટયાત્ ।

અમદેય વિપર્યાયાન્ત એન્ન વ્યવતિષ્ઠેત્ ॥

—આત્મભીમાંયા, શ્લોક ૧૫.

૨ એ સ્વનિઃ, આ. ૧, પ્રક. ૨, શ્લોક ૫૩.

આ સંદર્ભમાં સિદ્ધાંતવાદી પંડિત દેવાદાનંદ્રદ્ધ લખે છે :-

“આ જ પ્રમાણે વાક્યમાં સ્વાદ (જ) નો પ્રયોગ ન દેવાથી સર્વથા એકાંતને માનવું પડે; કારણકે તે સ્થિતિમાં અનેકાન્તનું વિરામરણ અવશ્યભાવી છે. જેમકે :- ‘ઉપયોગ અહ્યનું જ છે’ - આ વાક્યમાં સ્વાદ (જ) લેવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપયોગ અહ્ય અન્ય કોઈનું ન લેતાં હવનું જ છે. તેથી જો એમાંથી ‘જ’ કાઢી તાપ્તવામાં આવે તો ઉપયોગ અહ્યનું પણ અહ્ય લેઈ શકે છે.”

પ્રમાણ વાક્યમાં માત્ર સ્વાદ પદનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ નય વાક્યમાં સ્વાદ પદની સાથે સાથે ‘જ’ નો પ્રયોગ પણ આવશ્યક છે. ‘જ’ સમ્યક્ એકાંતનું સ્વાદ છે અને ‘પણ’ સમ્યક્ અનેકાન્તનું સ્વાદ છે.

એકે જૈન દર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન દહેવામાં આવે છે. તોપણ જો એને સર્વથા અનેકાન્તવાદી માનવામાં આવે તો એ પણ એકાન્ત થઈ નય. તેથી જૈન દર્શનમાં અનેકાન્તમાં પણ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જૈન દર્શન સર્વથા ન એકાન્તવાદી છે, ન સર્વથા અનેકાન્તવાદી. તે દ્વાંચિત એકાન્તવાદી અને દ્વાંચિત અનેકાન્તવાદી છે. એનું જ નામ અનેકાન્તમાં અનેકાન્ત છે. કહ્યું પણ છે :-

અનેકાન્તોડવ્યનેકાન્તઃ પ્રમાણતવસાધનઃ ।

અનેકાન્તઃ પ્રમાણાત્તે વદેકાન્તોડર્પિતામ્રવામ્ ॥

પ્રમાણ અને નય બેનાં સાધન છે એવું અનેકાન્ત પણ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ છે; જેમકે સર્વાંશકાલી પ્રમાણની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ અને અંશકાલી નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ એકાંતસ્વરૂપ સિદ્ધ છે.

૧ જૈન ન્યાય, પાનું ૩૦૦.

૨ નયસદ્ધ, પાનું ૧૨૯.

૩ સ્વયંભૂતોય પ્રયોગ ૧૦૩ / અનેકાન્ત અતિ પ્રયોગ ૧૮૧

પ્રમાણે લિખ્ત-લિખ્ત નયોને સ્પાદાદરૂપી સૂત્રમાં પરાવી દેવાથી સંપૂર્ણ નય શ્રુતપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.^૧

પરમાગમના બીજસ્વરૂપ અનેકાન્તમાં સંપૂર્ણ નયો (સમ્યક્ એકાન્તો) નો વિલાસ છે, એમાં એકાન્તોના વિરોધને સમાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે^૨; કેમકે વિરોધ વસ્તુમાં નથી, અજ્ઞાનમાં છે. જેમકે—એક હાથીને અનેક જન્માંધ વ્યક્તિઓ સ્પર્શીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. ત્યાં જેના હાથમાં હાથીનો પગ આવે તે હાથીને થાંભલા જેવો, પેટ પર હાથ ફેરવવાવાળો દીવાલ જેવો, કાન પકડવાવાળો સૂપડા જેવો, અને સૂંઠ પકડનાર કેળના સ્તંભ જેવો કહે તો તે સંપૂર્ણ હાથીના સંબંધમાં સત્યાર્થ નથી. કેમકે જોયો છે અંશ અને કહેવામાં આવ્યો સર્વાંશને.

જો અંશને જોઈને અંશરૂં જ કથન કરે તો જોડું નથી. જેમકે જો એમ કહેવામાં આવે કે હાથીનો પગ થાંભલા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પેટ દીવાલ જેવું છે તો કાંઈ અસત્ય નથી, કેમકે આ કથન સાપેક્ષ છે અને સાપેક્ષ નય સત્ય હોય છે; એકલો પગ હાથી નથી, એકલું પેટ પણ હાથી નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ એકલું અંગ અંગીને વ્યક્ત કરી શકતું નથી.

‘સ્થાત્’ પદના પ્રયોગથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અહીં જે કથન કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે અંશના સંબંધમાં છે, પૂર્ણ વસ્તુના સંબંધમાં નહીં. હાથી અને હાથીનાં અંગોના કથનમાં ‘જ’ અને ‘પણ’ નો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થાય :—

હાથી કોઈ અપેક્ષાએ દીવાલ જેવો પણ છે, કોઈ અપેક્ષાએ થાંભલા જેવો પણ છે, અને કોઈ અપેક્ષાએ સૂપડા જેવો પણ છે. અહીં અપેક્ષા દર્શાવવામાં આવી નથી, માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે ‘કોઈ અપેક્ષાએ’, તેથી ‘પણ’ જોડવું આવશ્યક થઈ પડયું. જો

૧ સ્પાદાદમંજરી, શ્લોક ૩૦ ની ટીકા

૨ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૨

આપણે પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો 'જ' પદના અનિવાર્ય કાર્ય
પરે, અન્યથા આપણા ન જાણે, કયનમાં કયના ન આવે; જેમકે
દામીનો પગ માંગવા જેનો જ છે, પાન રાખવા જેનો જ છે અને
પેટ દીવાલ જેવું જ છે.

ઉપરોક્ત કવન અંશના સંબંધમાં પૂર્ણ સત્ય છે, તેથી 'જ'
લગાડવો આવશ્યક છે. તથા પૂર્ણના સંબંધમાં આંશિક સત્ય છે,
તેથી 'પણ' લગાડવો જરૂરી છે.

જ્યાં 'સ્યાત્' પદનો પ્રયોગ ન પણ હોય તોપણ વિવેકી
જનોએ સમજવું જોઈએ કે તે અનુક્રત (સાઇક્લેન્ટ) છે. કયાય-
પાહુકમાં આ સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે :—

“સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય રાખવાવાળો વક્તા સ્યાત્
શબ્દનો પ્રયોગ ન પણ કરે તોપણ તેના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.
તેથી સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તોપણ કંઈ દોષ નથી.
કહ્યું પણ છે—સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગની પ્રતિજ્ઞાનો અભિપ્રાય રાખવાથી
'સ્યાત્' શબ્દનો અપ્રયોગ દેખવામાં આવે છે.”^૧

જોકે દરેક વસ્તુ અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મ-યુગલોનો પિંડ
છે તોપણ વસ્તુમાં સંભાવ્યમાન પરસ્પર વિરોધી ધર્મો જ હોય છે,
અસંભાવ્ય નહીં. અન્યથા આત્મામાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વાદિની જેમ
ચેતનત્વ-અચેતનત્વ ધર્મોની સંભાવનાનો પ્રસંગ આવશે. આ વાતને
'ધવલા'માં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી છે :—

“પ્રશ્ન:—જે ધર્મોને એક આત્મામાં એકી સાથે રહેવાનો
વિરોધ નથી, તે રહે, પરંતુ સંપૂર્ણ ધર્મો તો એક આત્મામાં એકી
સાથે રહી શકે નહીં ?

ઉત્તર:—કોણ એમ કહે છે કે પરસ્પર વિરોધી અને અવિરોધી
સર્વ ધર્મોનું એકીસાથે એક આત્મામાં રહેવું સંભવિત છે ? ન

સંપૂર્ણ ધર્મોત્તુ' એકીસાથે રહેવું' માની લેવામાં આવે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ ચેતન્ય-અચેતન્ય, વ્યવસ્થા-અવ્યવસ્થા આદિ ધર્મોને એકીસાથે આત્મામાં રહેવાનો મસંગ આવશે. તેથી સંપૂર્ણ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એક આત્મામાં રહે છે, અનેકાન્તનો આવે અર્થ નહીં સમજવો જોઈએ; પરંતુ જે ધર્મોનો જે આત્મામાં અત્યંત અભાવ નથી, તે ધર્મો તે આત્મામાં કેઈ કાળ અને કેઈ દોષની અપેક્ષાએ એકીસાથે પણ હોઈ શકે છે, એમ અને માનીએ છીએ.^૧

અનેકાન્ત અને સ્વાદ્વાદનો પ્રયોગ કરતી વખતે એ સાવધાની રાખવી ખૂબ આવશ્યક છે કે આપણે જે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ, તે ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં સંબલિત છે કે નથી; અન્યથા હોઈવાર આપણે એમ પણ કહેવા લાગીએ કે ક્ષયિત હવ ચેતન છે અને ક્ષયિત અચેતન પણ છે. અચેતનત્વની હવમાં સંભાવના નથી, તેથી અહીં અનેકાન્ત ણતાવતી વેળા અસ્તિ-નાસ્તિના રૂપમાં મટાયવું જોઈએ. જેમકે-હવ ચેતન (જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ) જ છે, અચેતન નહીં.

વસ્તુતઃ ચેતન અને અચેતન તો પરસ્પર વિરોધી ધર્મ છે અને નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ પરસ્પર વિરોધી નહીં, વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મો છે, તે પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થાય છે, છે નહીં. એમની સત્તા એક દ્રવ્યમાં એકીસાથે હોય છે. અનેકાન્ત પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મોત્તુ' પ્રકાશન કરે છે.

ત્રિનેત્ર ભગવાનનું સ્વાદ્વાદરૂપી નયનક અતિશય તીક્ષ્ણ ધારણું છે. એને અત્યંત સાવધાનીથી ચલાવવું જોઈએ, અન્યથા ધારણુ કરનારનું જ અસ્તક છેદાઈ જાય છે.^૨ એને ચલાવતાં પહેલાં

^૧ મદલા પ્ર. ૧, અંક ૧, ભાગ ૧, સુ. ૧૧, પાનું ૧૬૫.

^૨ અત્યંતનિશ્ચયપૂર્ણ, દુરસદ્ધે જિનવરણ નયનક્રમ ।

ચંદ્રયમિ ધાર્યમાણં ગૂર્ધાનં ક્ષયિનિ દુર્વિદગ્ધાનામ્ ॥

નયચક્રે ચલાવવામાં ચતુર એવા ગુરુઓનું શરણ લેવું જોઈએ.^૧
એમના માર્ગદર્શનમાં જિનવાણીનો મર્મ સમજવો જોઈએ.

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત એટલો ગૂઢ અને ગંભીર છે કે એને ઊંડાણથી અને સૂક્ષ્મતાથી સમજ્યા વિના એના તળ સુધી પહોંચવું અસંભવિત છે, કેમકે ઉપર ઉપરથી જોતાં એ એકદમ ગલત જેવો પ્રતીત થાય છે. આ અંખંધમાં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, કાશીના દર્શન-શાસ્ત્રના ભૂતપૂર્વ પ્રધાનાધ્યાપક શ્રી કૃષ્ણભૂપણ અધિકારીએ લખ્યું છે :—

“જૈન ધર્મના સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતને જેટલો ગલત સમજવામાં આવ્યો છે, એટલો કોઈ અન્ય સિદ્ધાંતને નહીં. ત્યાં સુધી કે શંકરાચાર્ય પણ આ દોષથી ગ્રસ્ત નથી, એમણે પણ આ સિદ્ધાંત પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. આ વાત અલ્પજ્ઞ પુરુષો માટે ક્ષમ્ય થઈ શકતી હતી, પરંતુ જો મને કહેવાનો અધિકાર હોય તો હું ભારતના આ મહાન વિદ્વાન માટે તો અક્ષમ્ય જ કહું, જોકે હું આ મહાપિને ખૂણ આદરની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. એવું માલૂમ પડે છે કે એમણે આ ધર્મના દર્શન-શાસ્ત્રના મૂળશ્રેણીનું અધ્યયન કરવાની પરવા કરી નથી.”^૨

હિન્દીના પ્રસિદ્ધ સમાલોચક આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી લખે છે :—

“પ્રાચીન દરગઝતના હિન્દુ ધર્માવલંબી મોટા-મોટા શાસ્ત્રી સુદ્ધાંતનું પણ નથી જાણતા કે ડેરનોનો સ્યાદ્વાદ કયા પાંખીનું નામ છે.”^૩

શ્રી મહામંદાપાન્યાય સત્ય સમ્રાટાચાર્ય પં. સ્વામી સમન્વિત્રજી

શાસ્ત્રી, પ્રોફેસર સંસ્કૃત કોલેજ, વારાણસી લખે છે :—

“હું કયાં સુધી કહું, મોટા-મોટા પ્રખ્યાત આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં જે જૈનમતનું ખંડન કર્યું છે એ એવું કર્યું છે કે જેને સાંભળી-દેખીને હસવું આવે છે, સ્યાદાદ એ જૈનધર્મનો અલેખ કિલ્લો છે, જેની અંદર વાદી-પ્રતિવાદીઓના માયામયી ગોળા પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક પદ્ધતિના અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સ્યાદાદ વડે સર્વ સત્ય વિચારોનું દ્વાર ખૂલી જાય છે.”^૧

સંસ્કૃતના ઉદ્દભૂત વિદ્વાન ડૉ. ગંગાનાથ ઝાના વિચારો પણ દૃષ્ટવ્ય છે :—

“ન્યારથી મેં શંકરાચાર્ય દ્વારા જૈન સિદ્ધાંતનું ખંડન વાંચ્યું છે ત્યારથી મને વિશ્વાસ થયો કે આ સિદ્ધાંતમાં ઘણુંબધું છે જે વેદાન્તના આચાર્ય સમજ્યા નથી અને જે કાંઈ આજ લગી જૈન ધર્મને જાણી શક્યો છું એનાથી મારો દૃઢ વિશ્વાસ થયો છે કે જે તેમણે જૈનધર્મને એના મૂળ ગ્રંથો દ્વારા જોવાનું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હોત તો તેમને જૈનધર્મનો વિરોધ કરવાની કોઈ વાત મળત નહીં.”^૨

‘સ્યાત્’ પદનો બરાબર અર્થ સમજવો ખૂબ આવશ્યક છે. એના સંબંધમાં બહુ ભ્રમ પ્રચલિત છે—કોઈ સ્યાત્નો અર્થ સંશય કરે છે, કોઈ કદાચ, તો કોઈ સંભાવના. આ પ્રમાણે સ્યાદાદને શાયદવાદ, સંશયવાદ વા સંભાવનાવાદ બનાવી દે છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દ તિડંત ન હોતાં ‘નિપાત’ છે. તે સંદેહનો વાચક ન હોતાં એક નિશ્ચિત અપેક્ષાનો વાચક છે. ‘સ્યાત્’ શબ્દને સ્પષ્ટ કરતાં તાર્કિક ચૂંટામણિ આચાર્ય સમંતલદ્ર લખે છે :—

૧. તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૬૨.

૨. તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૬૪.

વાસ્તવ્યનેવાંતનોતી મમ્યં વતિ નિરોપ્યં ।

સ્વાક્ષિપાનોઽર્થયોગિન્વાન વાસ્તવ્યિનામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

‘સ્વાત’ શબ્દ નિપાત છે. વાસ્તવ્યમાં અગ્રયાણે આ શબ્દ અનેકાંતનો ઘોતક વસ્તુસ્વરૂપન’ નિરોપણ છે.

કદાચ, અંશય, અને સંભાવનામાં એક અનિશ્ચય છે; અનિશ્ચય અજ્ઞાનનું સૂચક છે. સ્યાદાદમાં ક્યાંય પણ અજ્ઞાનની અડક નથી. તે જે કાંઈ કહે છે, તે દૃઢતાની સાથે કહે છે; તે કલ્પના કરતો નથી, સંભાવનાઓ વ્યક્ત કરતો નથી.

શ્રી પ્રો. આનંદશંકર બાયુભાઈ ધ્રુવ લખે છે :—

“ મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં ણતાવવામાં આવેલ સ્યાદાદને કેટલાક લોકો સંશયવાદ કહે છે, એને હું નથી માનતો. સ્યાદાદ સંશયવાદ નથી, પરંતુ તે એક દૃષ્ટિગિંદુ આપણને ઉપલબ્ધ કરાવી દે છે. વિશ્વનું કઈ રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ તે આપણને શીખવે છે. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દૃષ્ટિગિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી શકતી નથી. સ્યાદાદ (જૈન ધર્મ) પર આક્ષેપ કરવો એ અનુચિત છે.^૨ ”

આચાર્ય સમન્તભદ્રે સ્યાદાદને કેવલજ્ઞાનની જેમ સર્વ તત્વ-પ્રકાશક માન્યો છે. ભેદ માત્ર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો છે.^૩

અનેકાન્ત અને સ્યાદાદનો સિદ્ધાંત વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થ રૂપનું દિગ્દર્શન કરાવનાર હોવાથી આત્મ-શાન્તિની સાથે-સાથે વિશ્વ-શાંતિનો પણ પ્રતિષ્ઠાપક સિદ્ધાંત છે. આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ

૧ આપ્તમીમાંસા, શ્લોક ૧૦૩

૨ તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૯૪.

૩ સ્યાદાદ કેવલજ્ઞાને સર્વતત્ત્વ પ્રકાશને ।

ભેદઃ સાક્ષાદ્સાક્ષાચ્ચ, દ્યવસ્ત્વન્યતર્મ ભવેત્ ॥

ઐતિહાસિક વિદ્યાન અને રાષ્ટ્રકવિ રામધારીસિંહ 'દિનકર' લખે છે:—

“એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે અનેકાન્તનું અનુસંધાન ભારતની અહિંસા સાધનાનો ચરમ ઉત્કર્ષ છે અને આખુંય વિશ્વ એને જેટલી શીઘ્રતાથી અપનાવશે, વિશ્વમાં શાન્તિ પણ એટલી જ શીઘ્રતાથી સ્થાપિત થશે.”

પ્રમાણ અને નય

અનેકાન્ત અને સ્યાદાદના સ્પષ્ટીકરણમાં ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ શબ્દોનો પ્રયોગ કેટલીય વાર થયો છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રમાણ અને નયો વડે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે,^૧ તેથી એમનું સ્પષ્ટીકરણ પ્રસંગ-પ્રાપ્ત છે.

જેના વડે વસ્તુ-તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે, એને સમ્યક્ રૂપે જાણવામાં આવે છે, એને પ્રમાણ કહે છે; તેથી સમ્યક્જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે.^૨ સમ્યક્જ્ઞાનને આ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એ પણ જતાવવામાં આવેલ છે કે તે પાંચ પ્રકારનું હોય છે. એમાં મતિ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પદોક્ષપ્રમાણ છે, તથા અવધિજ્ઞાન અને મનઃ-પર્યાયજ્ઞાન દેશ-પ્રત્યક્ષ છે, કેવલજ્ઞાન પૂર્ણ-પ્રત્યક્ષ છે.^૪ સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ-

૧ સંસ્કૃતિના ચાર અધ્યાય, પાનું ૧૩૭.

૨ પ્રમાણનયૈરધિગમઃ । —તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અ. ૧ સૂત્ર ૬.

૩ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રમાણ । ન્યાય દીપિકા

૪ (ક) જ્ઞાયે પરોક્ષમ્ । પ્રત્યક્ષમન્યત્ ।

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૧, સૂત્ર ૧૧, ૧૨.

(છ) મતિશ્રુત દોષ પદોક્ષ, અક્ષ મનર્તે ઉપજ્ઞાર્થો ।

અવધિજ્ઞાન મનપર્યાય દોષ દેશ-પ્રત્યક્ષા ॥

સકલ દ્રવ્ય દેશ અને અનંત, પરજ્ઞાન અનંતા ।

જનને એકે કાલ, પ્રગટ દેવસિ ભગવન્તા ॥

—જ્ઞાણા, ચોથી ટાળ, પંદ ૩, ૪.

જ્ઞાન, તક^૧ અને અનુમાન મતિજ્ઞાનપ્રમાણનાં જ રૂપ છે. આ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈન ન્યાયશાસ્ત્રોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સ્વાદ્રાદ પદ્ધતી સુદ્રિત પરમાગમરૂપ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો નય છે. જોકે શ્રુતજ્ઞાન પણ એક પ્રમાણ છે, તથાપિ તેના ભેદો નય છે. પ્રમાણ સર્વથાહી હોય છે અને નય અંશથાહી. જોકે નય પ્રમાણનું જ ભેદો છે, તેમ છતાં તેમને પ્રમાણથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે કેમકે નય પ્રમાણ વડે ગૃહીત વસ્તુના એકદેશને ગ્રહણ કરે છે.

અનંત ધર્માત્મક હોવાને લીધે વસ્તુ બહુ જ જટિલ છે. એને બાણી શકાય, પરંતુ કહેવી કઠણ છે. તેથી તેના એક-એક ધર્મનું કેમપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કયો ધર્મ પહેલો અને કયો ધર્મ પછીથી કહેવાય, એનો કોઈ નિયમ નથી. જ્ઞાની વક્તા પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર જ્યારે એક ધર્મનું કથન કરે છે તે સમયે અન્ય ધર્મો કથનમાં ગોળુ રહે છે; નિષિદ્ધ નહીં. આથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને નય કહે છે.^૧ તિલોયપણુત્તિમાં કહ્યું છે :—

“જ્ઞાણં હોદિ પમાણં જાઓ વિ જાદુસ્સ હિદયમાવત્થો ॥”

સમ્યજ્ઞાનને પ્રમાણ અને જ્ઞાતાના હૃદયના અભિપ્રાયને ન કહેવામાં આવે છે.^૨ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વક્તાના અભિપ્રાયને ન કહેવામાં આવે છે.^૩

નય ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે—જ્ઞાન નય, શબ્દ ન અને અર્થ નય.^૪ જ્ઞાન નયની મુખ્યતાથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને આ શબ્દનયની મુખ્યતાથી વક્તાના અભિપ્રાયને નય કહ્યો છે.

નય અનન્ત હોઈ શકે છે. જેટલા વચન-વિકલ્પો છે, એટલે

૧ જ્ઞાતુરભિપ્રાયો નયઃ । — આસાપપદ્ધતિ, શ્લોક ૬ ની ટીકા.

૨ તિલોયપણુત્તિ, અ. ૧, ગાથા ૮૩.

૩ સ્વાદ્રાદ મંજરી, શ્લોક ૨૮ ની ટીકા, પાનું ૨૪૩.

૪ ધર્મિનિદેશનપ્રેક્ષા, ગાથા ૨૬૫.

જ નય પણ સંભવિત છે.^૧ કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની શક્તિઓ અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક શક્તિની અપેક્ષા એ બોદને પ્રાપ્ત થતાં નય અનન્ત વિકલ્પરૂપ થઈ જાય છે.^૨ ગુણ-ગોણ વિવેકાને કારણે વક્તાના અભિપ્રાય પણ અનેક પ્રકારના હોય છે, એ કારણે પણ નય અનેક પ્રકારના હોય છે.

નયચક્ર પણ એટલું જ જટિલ છે જેટલી એની વિષયભૂત અનંત-ધર્માત્મક વસ્તુ. વિસ્તાર તો ઘણો છે, પરંતુ આલાપપદ્ધતિ અને બૃહન્નયચક્રમાં મૂળ નયોના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

ગિચ્છયવવહારણયા મૂલ્લિમ મેયાળયાણ સન્નાળં ।

ગિચ્છયસાહજદેઝ દ્વચયપજ્જસ્થિયા મુળહ^૩ ॥

સર્વનયોમાં મૂળ—નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે નય છે. દ્રવ્યાધિક અને પર્યાયાધિક, એ બેઉ નિશ્ચય નયનાં સાધન વા હેતુ છે.

ઉપરોક્ત છંદનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે:—

નયોના મૂળભૂત નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે બોદ માનવામાં આવ્યા છે, તેમાં નિશ્ચયનય તો દ્રવ્યાશ્રિત અને વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત છે, એમ સમજવું જોઈએ.^૪

પંચાધ્યાયીકારે વ્યવહાર અને પર્યાયાધિક નયને કથંચિત એક જતાવતાં કહ્યું છે—પર્યાયાધિક કહો વા વ્યવહારનય—એ બેઉનો એક જ અર્થ છે; કેમકે આ નયના વિષયમાં જેટલો પણ વ્યવહાર

૧ જાવદિયા વચળવહા તાવદિયા ચેવ હોતિ જયવાદા ।

—ગોમ્મટસાર કર્મકાણ્ડ ગાથા ૮૯૪.

૨ સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સૂત્ર ૩૩ ની ટીકા, પાનું ૧૦૨.

૩ (ક) આલાપપદ્ધતિ, ગાથા ૩.

(ખ) નયચક્ર, ગાથા ૧૮૨.

૪ આચાર્ય શિવસાગર સ્મૃતિમંત્ર-પાન ૫૬૧:

છે, તે ઉપચાર-માત્ર છે.^૧

ઉક્ત કથનમાં જ્યાં એક બાજુ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયને મૂળ નય કહેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં બીજી બાજુ:—

તો ચેય ચ મૂલનગા, યાગિયા નન્વત્ય પઞ્ચગત્યગાયા ।

અણ્ણે અસંચ મંત્રા તે તન્મયે મુણેયન્ના^૨ ॥

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે જ મૂળ નય કહેલા છે. અન્ય અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા એમના જ ભેદ જાણવા.

ઉક્ત બેઉ દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરતાં મુખ્ય નય ચાર રહે છે.

(૧) નિશ્ચય (૨) વ્યવહાર (૩) દ્રવ્યાર્થિક (૪) પર્યાયાર્થિક.

જોકે નયોના પ્રભેદોમાં જિતરવાનું અહીં સંભવિત નથી, તથાપિ મૂળ નયોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આવશ્યક છે; કેમકે તેમને જાણ્યા વિના જિનવાણીનો મર્મ સમજી શકાતો નથી. નયચક્રમાં કહ્યું છે:—

“જે નયદષ્ટિથી રહિત છે એને વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના સમ્યક્દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ?”

પ્રમાણુની વિષયભૂત વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે.^૪ એના સામાન્ય અંશને અહણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને વિશેષ અંશને અહણ કરનાર પર્યાયાર્થિક નય છે. એની પરિભાષા નયચક્રમાં આ

૧ પર્યાયાર્થિક નય इति यदि वा व्यवहार एव नामेति ।

एकार्थो यस्मादिह सर्वोऽप्युपचारमात्रः स्यात् ॥

—પંચામ્યાયી, અ. ૧, શ્લોક ૫૨૧.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૩.

૩ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૧.

૪ સામાન્યવિશેષાત્મા તદર્થો વિષયઃ । —પરીક્ષામુખ્ય, અ. ૪, સૂત્ર ૧.

પ્રમાણે આપેલી છે:—

પઞ્જય ગત્ત્વં કિંચ્ચા દઢ્વંપિ ચ જો હુ મિહ્મ લોષ ।

સો દઢ્વંસ્થિય મણિઓ વિવરીઓ પઞ્જયસ્થિયઓ^૧ ॥

પર્યાયને ગૌણ કરીને જે દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે એને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે અને દ્રવ્યને ગૌણ કરીને જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે એને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે.

જે અલેદ અને અતુપચાર વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે તે નિશ્ચય નય છે. અને લેદ તથા ઉપચાર વડે વસ્તુનો વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર નય છે.^૨ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયની ખીણ પણ અનેક પરિભાષાઓ પ્રાપ્ત છે.

સ્વાશ્રિત કથનને નિશ્ચય અને પરાશ્રિત કથનને વ્યવહાર,^૩ અલેદને નિશ્ચય અને લેદને વ્યવહાર^૪, ભૂતાર્થને નિશ્ચય અને અભૂતાર્થને વ્યવહાર^૫, મુખ્યને નિશ્ચય અને ગૌણને વ્યવહાર^૬ કહે છે.

અનેક શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ નિશ્ચય-વ્યવહારનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે,^૭ જેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—
૧ સાચા નિરૂપણને નિશ્ચય અને ઉપચરિત નિરૂપણને વ્યવહાર કહે છે.^૮

૧ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૯.

૨ આલાપપદ્ધતિ (નયચક્ર, પાનું ૨૨૭)

૩ આત્માશ્રિતો નિશ્ચયનય; પરાશ્રિતો વ્યવહારનય: ।

—સમયસાર ગાથા ૨૭૨ ની ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકા.

૪ (ક) તત્ત્ર નિશ્ચયો અમેદવિપય: —નયચક્ર, દેવસેન, પાનું ૨૫.

(લ) નયચક્ર, માધ્વ ધવલ, પાનું ૧૩૨.

૫ (ક) સમયસાર, ગાથા ૧૧. (લ) પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૫.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૪.

૭ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૮-૨૫૭.

૮ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૯.

૨ એક જ દ્રવ્યના ભાવને તે રૂપે જ કહેવો એ નિશ્ચય નય છે અને ઉપચારથી ઉક્ત દ્રવ્યના ભાવને અન્ય દ્રવ્યના ભાવસ્વરૂપે કહેવો એ વ્યવહાર નય છે. જેમકે—માટીના ઘડાને માટીનો કહેવો તે નિશ્ચય નયનું કથન છે અને ધીનો સંયોગ દેખીને ધીનો ઘડો કહેવો તે વ્યવહાર નયનું કથન છે.^૧

૩ જે દ્રવ્યની જે પરિણતિ હોય તેને તેની જ કહેવી એ નિશ્ચય નય છે અને એને જ અન્ય દ્રવ્યની કહેવાવાળો તે વ્યવહાર નય છે.^૨

૪ વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે તથા નિશ્ચય નય તેને જ યથાવત નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી.^૩

તેથી નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે અને વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે. સમયસાર ગાથા ૧૧ અને એની ટીકામાં તથા પુરુષાર્થ-સિદ્ધચુપાય શ્લોક ૫ માં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે:—

નિશ્ચય નય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના સત્ય (શુદ્ધ) સ્વરૂપનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના અસત્ય (સંયોગી, અશુદ્ધ) સ્વરૂપનું કથન કરે છે. જેમકે—હવ અને દેહ એક છે, આ કથન વ્યવહાર નયનું છે અને હવ અને દેહ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે, આ કથન નિશ્ચય નયનું છે.^૪ આદીં હવ અને શરીરનો સંયોગ દેખીને એને એક કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ કથન વ્યવહાર

૧ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૪૬

૨ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૫૦

૩ મોદસમાગૈ પ્રકાશક પાનું ૨૫૧

૪ વ્યવહારનયો ભાગદિ ગ્રંથો દેહો ય હર્વાદ સ્વદ્દુ રૂપો ।

અ દુ મિત્તરમ્મ ગ્રંથો દેહો ય કર્તાવિ પદ્ધતો ॥

હવેને પરમાર્થ સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે.^૧

જે પ્રમાણે મ્હેચ્છને મ્હેચ્છ ભાષા વિના સમજાવવો સંભવિત નથી, તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ સંભવિત નથી, તેથી જિતવાણીમાં વ્યવહારનું કથન આવ્યું છે. મ્હેચ્છને સમજાવવા માટે બહે મ્હેચ્છ ભાષાનો આશ્રય લેવો પડે પરંતુ મ્હેચ્છ ચર્ચ કરતું એ તો હીક નથી, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયનો પ્રતિપાદક હોવાથી બહે વ્યવહારથી કથન કરવામાં આવે, પરંતુ તેનું અનુકરણ કરતું એ તો હીક નથી.^૨

આદ્ય લેવો આવશ્યક છે. તેથી વ્યવહારનય તો માત્ર જાણવા (સમજવા) માટે પ્રયોગનવાન છે.

વ્યવહારનય માત્ર બીજાઓને જ સમજાવવા માટે ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ જ્યાં લગી પોતે નિશ્ચયનય વડે કહેલી વસ્તુને જાણી ન શકે ત્યાં લગી વ્યવહાર વડે વસ્તુને સમજવામાં પોતાને પણ ઉપયોગી છે. વ્યવહારને ઉપચાર-માત્ર માનીને એના દ્વારા મૂળભૂત વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે ઉપયોગી છે. વ્યવહારને નિશ્ચયની સમાન સત્ય સમજી લેવો યોગ્ય નથી.^૧

ઉપરોક્ત નયવાદ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની સમજ વા પ્રતિપાદનના કાળમાં જ ઉપયોગી છે, અનુભૂતિના કાળમાં નહીં. કહ્યું પણ છે :—

તત્ત્વચાણેસળકાલે સમયં લુંગ્હેદિ જુત્તિ મગ્ગેણ ।

જો ઓહારણ સમયે પચ્ચક્કો અણુદ્વો જલ્લા^૨ ॥

તત્ત્વનો અન્વેષણ કાળે જ આત્મા સુક્ષ્મભાગ^૩ વડે અર્થાત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર નયો વડે જાણવામાં આવે, પરંતુ આત્માના આરાધન સમયે તે વિકલ્પો હોતા નથી; કારણ કે તે સમયે તો આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ જ છે.

સર્વ નયપક્ષ હેય જ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ પદ્ધાતિકાન્ત છે. સમયસારમાં કહ્યું છે :—

કમ્મં વટ્ઠમેવદ્દં જીવે દ્વં તુ જાણં ણયેપવ્વલ્લે ।

પવ્વલ્લોત્તિવકંતો પુણં મળ્લંદિ જો સો સમયસારો^૩ ॥

વ્યવહાર નય કહે છે કે જીવ કર્મથી બંધાયેલો છે, પરંતુ નિશ્ચય નય કહે છે કે બંધાયેલો નથી. આ બંને નયોનો પક્ષ છે અને જે પદ્ધાતિકાન્ત છે તે સમયસાર છે.

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૫૩.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૨૬૮.

૩ સમયસાર, ગાથા ૧૪૨.

આની ટીકામાં લખ્યું છે કે સર્વ નયપક્ષને છોડનાર જ વિકલ્પોને છોડે છે અને તે જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે.

અહીં આ વાત બહુ સાવધાનીપૂર્વક સમજવા જેવી છે કે અહીં નયોનો પક્ષ છોડાવ્યો છે, નિશ્ચયનયનો વિષયભૂત અર્થ નહીં. વ્યવહાર નયનો માત્ર પક્ષ જ નહીં, વિષયભૂત અર્થ પણ છોડવા યોગ્ય છે; પરંતુ નિશ્ચયનયનો માત્ર પક્ષ છોડવાનો છે, એના વિષય-ભૂત અર્થને તો ગ્રહણ કરવાનો છે.

સમયસાર કલશ ૧૨૨ દ્વારા પણ એની પુષ્ટિ થાય છે:—

હૃદમેવાત્ર તાત્પર્યં હૈયઃ શુદ્ધનયો ન હિ ।

નાસ્તિ વંધસ્તદત્યાગાત્તરંગાગાદ્ વંધ एव हि ॥

અહીં આ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધનય ત્યાગવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એના અત્યાગથી બંધ થતો નથી અને એના ત્યાગથી બંધ થાય છે.

નયચક્રમાં નિશ્ચયનયને પૂજ્યતમ સિદ્ધ કરતાં લખ્યું છે:—

નિશ્ચયનય એકત્વને પ્રાપ્ત કરાવી જ્ઞાનરૂપી ચૈતન્યમાં સ્થાપિત કરે છે. પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરીને વીતરાગ બનાવે છે. આટલું કામ કરીને તે પોતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તે જીવને નયપક્ષથી અતીત કરી દે છે. આ કારણે તે પૂજ્યતમ છે.^૧

વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થજ્ઞાન માટે એ આવશ્યક છે કે આપણે નિશ્ચયનયના કથનને સત્યાર્થ જાણી એનું શ્રદ્ધાન કરવું અને વ્યવહાર-નય દ્વારા કરવામાં આવેલા કથનને પ્રયોજનવશ કરેલું ઉપચરિત કથન જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.^૨

જો કોઈ એમ કહે કે તો જૈનગ્રાંથોમાં જેવું નયોના અભિપ્રાય વાત કેમ લખી છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હેતાં પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ ને સમર્થ-પ્રશ્નજ્ઞમાં લખ્યું છે:—

૧ નયનય, નિશ્ચય, નયનું કર.

૨ ને જ્ઞાન ને વિકલ્પ, પાનું ૫૫૦.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એકમાત્ર આત્માને જાણવો-અનુભવવો આવશ્યક છે, બાકી તો બધું જ્ઞાનનું સહજ ફળ થઈ જાય છે.

આથી આત્માથીએ સૌ પ્રથમ આ બધાનું સ્વરૂપ સમજીને એના વડે આત્મતત્ત્વનો વિકલ્પમાં નિર્ણય કરવો. તે પછી તે આત્મ-તત્ત્વમાં જ સમાઈ જવું, એ જ જ્ઞાને જાણવાનો સાર છે. સમ્ય-ગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની સાર્થકતા આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવામાં છે. આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવું એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સમ્યક્ચારિત્ર

સમ્યક્ચારિત્રનું મોક્ષમાર્ગમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જેને ધારણ કર્યા વિના તીર્થંકર પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી અને જેના ગાલાવે સર્વ રાગી જીવો સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે તથા જન્મ-મરણનાં દુઃખ ઉઠાવી રહ્યા છે,^૧ તે ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ ધર્મ છે. મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી પરિણામોથી રહિત આત્માના પરિણામ જ સામ્યભાવ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.^૨

ઉક્ત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ આત્મ-સ્વરૂપમાં લીનતા, સ્થિરતા અને રમણતા વડે થાય છે.^૩ વસ્તુતઃ આત્મ-સ્વરૂપમાં રમણું એ જ ચારિત્ર છે. વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી તે જ ધર્મ છે.^૪ સમતા, મધ્યસ્થતા,

૧ જિષ્ણુ ગિતા નહિ જિનરાજ સીઝે, તૂ રુદ્યો જગ પ્રીયમે

—દશલક્ષણ પૂજન (સંયમનો છંદ)

૨ ચારિત્તં સ્વલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમો ત્તિ જિદિદ્ધો ।

મોહવલોહ વિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥

—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭.

૩ આપ રૂપને લીન રહે થિર; સમ્યક્ચારિત્ર સોઈ.

—છદાલા, ત્રીજી ઢાલ, છંદ ૨.

૪ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં.....તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ ।

—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭ ની ટીકા.

શુદ્ધોપગોગ, વીતરાગતા. ચારિત્ર, મર્ગ અને સ્વભાવની આરાધના
—એ બધા જોકાર્મનાગી છે.^૧

ચારિત્રની આગળ સમ્યક્પદનો પ્રગોગ અજ્ઞાનપૂર્વક આચરણની
નિવૃત્તિ માટે છે.^૨ કારણ કે—

न हि सम्यगन्यपदेशं चरित्रमज्ञानपूर्वकं लभते ।

ज्ञानानन्तरमुक्तं चारित्राराधनं तस्मात्^૩ ॥

અજ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલું ચારિત્ર સમ્યગચારિત્ર કહેવાતું નથી.
તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જ ચારિત્રની આરાધના કરવી એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ચારિત્ર
કાંઈપણ કાર્યકારી હોતું નથી; બલકે જે પ્રમાણે આંધળા પુરુષનું
દોહડું એના પતનનું કારણ થાય છે તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનપૂર્વક
આચરેલું ચારિત્ર એના પતનનું કારણ થાય છે.^૪ એટલે જ કહ્યું છે:—

સમ્યક્જ્ઞાની હોય, બહુરિ દૃઢ ચારિત્ર લીએ^૫ ।

तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपाश्रयणीयमखिल यत्नेन ।

तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च^૬ ॥

સર્વ પ્રથમ સંપૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક સમ્યક્ત્વની ઉપાસના કરવી
જોઈએ, કારણકે તે હોતાં જ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્ થાય છે.

૧ (ક) નયચક્ર, ગાથા ૩૫૭ (ખ) જૈનધર્મ-સાર, પાનું ૫૨.

૨ અજ્ઞાનપૂર્વકાચરણનિવૃત્ત્યર્થ સમ્યગ્વિશેષણમ્ ।

—સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સુત ૧.

૩ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૩૮.

૪ ચારિત્ર દર્શનજ્ઞાનવિકલં નાર્થક્રન્મતમ્ ।

પ્રપાતાયૈવ તદ્વિ સ્યાત્ અન્ધસ્યેવ વિવલ્લિગતમ્ ॥

—મહાપુરાણ, સર્ગ ૨૪, શ્લોક ૧૨૨.

૫ જઠાલા, ચોથી ઢાલ, અંદ ૧૦.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, શ્લોક ૨૧.

બધાં અસત્ય, ચોરી વગેરે હિંસા જ છે—લેદ કરીને તો માત્ર શિષ્યોને સમજાવ્યું છે.

જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિશ્રદમાં હિંસાની પરિભાષા ઘટિત થાય છે; કારણ કે પ્રમાદ (કપાય) ના યોગ વિના અસત્ય વચન, ચોરી વગેરે કાર્ય સંભવિત નથી અને એનાથી પ્રાણોત્તું પીડન પણ થાય જ છે.

અંતરંગ અને બહિરંગના લેદથી પરિશ્રદ જે પ્રકારનો છે. અંતરંગ પરિશ્રદ ચૌદ અને બહિરંગ દશ પ્રકારનો માનવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે કુલ પરિશ્રદ ચોવીસ પ્રકારનો છે.

અંતરંગ પરિશ્રદના ચૌદ લેદ છે—મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા હાસ્ય આદિ નવ નોકપાય. આ પ્રમાણે અંતરંગ પરિશ્રદ કપાય અર્થાત્ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ હોવાથી હિંસારૂપ જ છે, કારણ કે રાગ-દ્વેષ-મોહની ઉત્પત્તિનું નામ જ હિંસા છે, એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ધન-ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિશ્રદનો સંગ્રહ પણ રાગાદિ વિના સંભવિત નથી, તથા પ્રાણીઓના પ્રાણોના પીડન વિના પણ અસંભવિત હોવાથી હિંસા જ છે.

તેથી જેમાં બધી પાપ-પ્રણાલીઓ ગર્ભિત છે એવી હિંસા જ સૌથી મોટો અધર્મ છે અને જેમાં સર્વ ધર્મ ગર્ભિત છે એવી અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે. આ જ કારણે જૈનાચારના મૂળમાં સર્વત્ર અહિંસા વિદ્યમાન છે. જેમાં હિંસા ન હોય અથવા અશક્ય અનુષ્ઠાન હોવાથી ભૂમિકા અનુસાર ઓછામાં ઓછી હિંસા હોય એ આધાર પર જૈનાચરણ નિશ્ચિત થયેલું છે.

રાત્રિભોજનનો ત્યાગ, પાણી ગાળીને કામમાં લેવું, મધ, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદમ્બર ફળોના સેવનનો નિપેધ, અલક્ષ્ય લક્ષણોનો પરિહાર, ત્યાં લગી કે ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરે બધામાં અહિંસા તલમાં તેલની જેમ વ્યાપ્ત છે.

શુદ્ધોપયોગ-પરિણતિને વદન કરે છે--ટકાવી રાખે છે ત્યાં, જે વિદેશી શક્તિ વિનાનું હોવાને સીધું પોતાનું કાર્ય કરવાને અમર્થ છે એવા આરિત્રવાળો હોવાથી, આકાલ મોક્ષને પામે છે; અને જ્યારે તે ધર્મપરિણત સ્વશાસ્ત્રવાળો હોવા છતાં પણ શુદ્ધોપયોગ પરિણતિ સાથે જોડાય છે ત્યારે, જે વિદેશી શક્તિ સંયોગ હોવાને સીધું સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે અને કથંચિત્ વિકલ્પ કાર્ય કરનારું છે એવા આરિત્રવાળો હોવાથી, જેમ અગ્નિથી ગરમ થયેલું ની કાંઈ પુરૂષ ઉપર છાંટવામાં આવે તો તે પુરૂષ હાલદુઃખને પામે છે તેમ તે સ્વર્ગભુખના બંધને જ પામે છે; આથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય છે અને શુદ્ધોપયોગ હેય છે.^૧

આ સંકર્ષમાં પંચાખ્યાયીકારનું નિર્ણય મંતવ્ય દ્રશ્ય છે:—

હૃદયે શુભોપયોગોડપિ સ્યાત્તચારિત્રસંશયા ।

સ્વાયંક્રિયામકુર્યાણઃ સાર્યનામા ન નિશ્ચયાત્ ॥ ૭૫૧ ॥

પિન્નુ ધન્યસ્ય હૃદયે સ્માદર્શાત્તત્પ્રત્યનીકયત્ ।

નાસૌ યરં ધરં યઃ સ નાપકારોપકારફલત્ ॥ ૭૬૦ ॥

વિરુદ્ધ કાર્યકારિત્વં નામ્યાસિદ્ધં વિચારસાત્ ।

ધન્યસ્યૈકાન્તતો હૃદયોઃ શુદ્ધાદન્યત્ર સમ્ભવાત્ ॥ ૭૬૧ ॥

નોદ્યં પ્રજાપરાધત્યાન્નિર્જરા હૃદયજસા ।

અસ્તિ નાવંધહેતુર્વા શુભો નાપ્યશુભાવહઃ ॥ ૭૬૨ ॥

કર્માદાનક્રિયારોધઃ સ્વરૂપાચરણં ચ યત્ ।

ધર્મઃ શુદ્ધોપયોગઃ સ્યાત્ સંપ ચારિત્ર સંશયકઃ^૨ ॥ ૭૬૩ ॥

જોકે રૂઢિ વડે શુદ્ધોપયોગ પણ આરિત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે પોતાની અર્થક્રિયા કરવામાં અસમર્થ છે તેથી તે નિશ્ચયથી સાર્થક નામવાળું નથી.

૧ પ્રવચનસાર, ગાથા ૧૧ ની ટીકા.

૨ પંચાખ્યાયી, શ્લોક ૭૫૬-૭૬૩.

પરંતુ તે અશુભોપયોગની જેમ વાસ્તવમાં બંધનું કારણ છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ નથી. શ્રેષ્ઠ તો તે છે જે ન તો અપકાર કરે છે અને ન ઉપકાર કરે છે.

શુભોપયોગ વિરુદ્ધ કાર્યકારી છે, આ વાત વિચાર કરતાં અસિદ્ધ પણ પ્રતીત નથી થતી; કારણકે શુભોપયોગ એકાંતે બંધનું કારણ હોવાથી તે શુદ્ધોપયોગના અભાવમાં જ હોય છે.

બુદ્ધિના દોષથી એવી તર્કણા પણ નહીં કરવી જોઈએ કે શુભોપયોગ એકદેશ નિર્જરાનું કારણ છે, કારણકે ન તો શુભોપયોગ જ બંધના અભાવનું કારણ છે અને ન અશુભોપયોગ જ.

કર્મેને શ્રદ્ધા કરવાની ક્રિયાનું રોકાઈ જવું એ જ સ્વરૂપ અરણ્ય છે, તે જ ધર્મ છે, તે જ શુદ્ધોપયોગ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.

આણુમત અને મહામત શુભભાવરૂપ છે, એથી એને વ્યવહારથી ચારિત્ર કહેવાય છે. વાસ્તવિક ચારિત્ર તો વીતરાગભાવરૂપ જ છે. આ સંકર્ષમાં પંડિત ટોડરમલજીએ લખ્યું છે :—

“વળી દ્વિસાદિક સાવધયોગના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે, ત્યાં મહામતનાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેયપાણીથી ગ્રાહ્ય માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં આસ્ત્ર પદાર્થનું નિરૂપણ કરતાં મહામત-આણુમતને પણ આસ્ત્રરૂપ ક્યાં છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય? તથા આસ્ત્ર તો બાંધનો સાધક છે અને ચારિત્ર મોક્ષનું સાધક છે, તેથી એ મહામતનાદિરૂપ આસ્ત્રભાવાને ચારિત્રપાત્રું સંભવતું નથી; પરંતુ સર્વ કાવચ-રહિત હૃદયનીનભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. ચારિત્રમોક્ષનું દેશ નથી. અપદ્ધકિના કિદયથી જે મહામત પ્રશસ્ત રાગ થાય છે તે તે જ ચારિત્ર માન્ય છે. અને નહીં છૂટતા જાણીને તેનો ભાગ કરવા નથી. પણ સત્યવચનના જ ત્યાગ કરે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પુરૂષ કદનું દિ કદનું દેશવળી પૂજિતકાવનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ પૂજિતકાવને ત્યાગ કરે છે, પણ તેને ધર્મ માનતા નથી; તેમ મનિ

હિંસાદિ તીવ્રક્રાયારૂપ કાર્યોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મંદક્રાયારૂપ મદામતાદિને પામે છે પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

પ્રશ્ન :-જો જો પ્રમાણે છે તો આશ્રિતના તેર લોકોમાં જો મદામતાદિને કેમ કહ્યાં છે ?

સમાધાન :-ત્યાં તેને વ્યવહારશાસ્ત્ર કહ્યું છે, અને વ્યવહાર નામ ઉપચારનું છે. જો મદામતાદિક્ષ હોનાં જ વીતરણશાસ્ત્ર ક્રાયા છે-જેવો સંબંધ જાણી મદામતાદિક્ષમાં આશ્રિતનો ઉપચાર કર્યો છે, પણ નિશ્ચયથી તો નિઃક્રાયાબાવ છે તે જ સાચું આશ્રિત છે. ૧ ॥

મુક્તાચારમાં લખ્યું છે :-

શ્વકસાયં તુ પરિત્તં કસાયવસિજો કસંજયો દોદિ ૧

વ્યસમાદિ જન્મિ કાલે તત્કાલે સંજયો દોદિ ૨ ॥

અક્રાયાબાવને આશ્રિત કહે છે. ક્રાયાને વશ થનારો બાવ અસંયત છે. ત્યારે ક્રાયાનો અબાવ થાય ત્યારે સંયત થાય છે.

આચાર્ય પૂતળપાદે તો પ્રમાધિશતકમાં ત્યાં લખી લખ્યું છે :-

અપુણ્યમગ્નૈઃ પુણ્યં વ્રતૈર્મોક્ષલયોર્વ્યયઃ ૧

અવ્રતનીચ મોક્ષાર્થો વ્રતાન્વપિ તતત્ત્વજેત્ ॥ ૮૩ ॥

હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોથી પાપનો અને અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે. પુણ્ય અને પાપ-જો બેઉ કર્મોના વિનાશ જો મોક્ષ છે, જોથી મોક્ષાર્થો અવ્રતોની જેમ વ્રતોને પણ છોડી દેવાં જોઈએ.

વ્રતોને અવ્રતોની જેમ છોડવાના ઉપદેશમાં ધ્યાન દેતા યોગ્ય વાત જો છે કે અવ્રત અને વ્રત બેઉ છોડવા યોગ્ય છે અને સમાન રૂપથી છોડવા યોગ્ય છે. આઠી બેઉ બાજુ સીમા નિશ્ચિત કરી છે. પ્રથમ જો છે કે કોઈ એમ ન માને કે અવ્રત કાંઈ અધિક હેમ છે

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૨૯-૩૦.

૨ મુક્તાચાર, ગાથા ૬૮૨.

અને મત કાંઈ થોડાં હેય છે. હેયપણની દૃષ્ટિએ બેઉ સમાન છે. બીજી એ છે કે મત છોડીને અમતમાં જવાનું નથી, પરંતુ મત-અમતથી લિન્ટ જે વીતરાગ ભાવ છે, એમાં જવાનું છે; કેમકે ઉપદેશ તો જાણે ચઢવા માટે આપવામાં આવે છે, નીચે પડવા માટે નહીં. મતોને છોડી અમતોમાં જાય તો એથીય વધારે બૂરું થાય.

આથી જેઓને સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થવું હોય, વા જેઓને પોતાનો સર્વ પ્રકારે ઉદય કરવો હોય અર્થાત્ સંપૂર્ણ સુખી થવું હોય, તેમણે જેમ બને તેમ, મરી-કરીને પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વીતરાગ આરિત્ર ધારણ કરવું જોઈએ. સંસાર-દુઃખોથી છૂટવાનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે, એમાં જ સૌનો ઉદય છે; તેથી એ જ સર્વોદય તીર્થ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્આરિત્ર ત્રણેની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગના સારને આચાર્યકલ્પ પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીના નીચે લખેલા શબ્દોમાં સમેટતાં વિરામ લઈએ :—

“તેથી ઘણું શું કહીએ ! જેમ રાગાદિક મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિક મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ જાણવું સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા જેમ રાગાદિક મટે તે જ આગરણ સમ્યક્આરિત્ર છે. આવો જ મોક્ષમાર્ગ માનવો યોગ્ય છે.”

આ કહેલા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી જ સર્વનો ઉદય અથવા સર્વોદય સંભવિત છે.

ઉપસંહાર

જોકે ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં શાશ્વત સત્યનું જ ઉદ્ઘાટન થયું છે, તેમ છતાં એમની વાણીમાં જે તત્વો પ્રગટ થયાં છે, તેમાં આજની સમસ્યાઓનું સમાધાન પણ વિદ્યમાન છે. વસ્તુતઃ સમસ્યા માત્ર એક જ છે અને તે એ છે કે આપણે સૌ સુખી કેવી તે થઈએ? સુખ મેળવવું અને દુઃખ દૂર કરવું—એ જ એકમાત્ર ધર્મ છે. આ સમસ્યા માત્ર વર્તમાન કાળની જ નથી, પરંતુ સર્વકાળને સર્વક્ષેત્રની છે.

આથી ત્રૈકાલિક સમસ્યાઓ અને વર્તમાનકાલીન સમસ્યાઓમાં વિશેષ ફરક નથી; તેથી એમના સમાધાનમાં પણ કોઈ મૂળભૂત ફરક હોઈ શકતો નથી.

સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સુખ અને શાન્તિ કેવી રીતે થાય? એ જ આજની મુખ્ય સમસ્યા છે.

હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેનું જે મહત્ત્વ આપણા જીવનમાં એનાથી જરાય ઓછું મહત્ત્વ ધર્મ, ધાર્મિક આસ્થા અને ધાર્મિક આદર્શોનું નથી; પણ આપણે હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેની તટલી આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતાનો અનુભવ કરીએ છીએ તેટલી જ અને ધાર્મિક આદર્શોની નહીં.

સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને દુઃખથી ડરે છે. તે માટે અંતર પ્રયત્ન પણ કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક સુખ શું છે? અને કયો ધર્મ ધરાવનારો સાચો માર્ગ કયો છે? એ નહીં જાણવાને લીધે એમના અંતરનો સફળ ધર્મ નથી.

હવા, પાણી અને ભોજન આદિ ભૌતિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થઈ શકે છે; પણ દુઃખનાં કારણ ભૌતિક જગતમાં નહીં પણ અનિષ્ટ જગતમાં વિદ્યમાન છે. ત્યાં લગી અંતરમાં મોહ-રાગ-દ્વેષની ત્યાગા ત્રલતી રહે ત્યાં લગી સંપૂર્ણ સુખી થવું અશક્ય

નથી. મોટા-રંગ-દેવની જ્ઞાના શાન્ત શાપ એ માટે ધર્મ, ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક આદર્શોનો અનુપ્રેરિત જીવન લેવું અન્યતઃ આવશ્યક છે.

ધાર્મિક આદર્શો પણ એવા હોવા તેમજ એ જેનો સંબંધ જીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે હોય. જે આદર્શ વ્યવહારિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક ન જિતરી શકે, જેનો સફળ પ્રયોગ દૈનિક જીવનમાં સંભવિત ન હોય, એ આદર્શ કલ્પના-લોકનાં સુંદર સ્વપ્ન તો બની શકે છે, પરંતુ જીવનમાં તેમની ઉપયોગિતા અને ઉપદેયતા સંદિગ્ધ જ રહે.

વ્યવહારિક જીવનની કસોટી પર જ્યારે આપણે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના આદર્શોને કસીએ છીએ તો તે સંપૂર્ણપણે સાચા પડે છે. આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવ કરીએ છીએ કે એમના આદર્શ કલ્પના-લોકની ઊંચી ઉડાન નથી, તે સંપૂર્ણ ધરાતલ પર પ્રયોગ-સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે અને એનું પાલન વ્યવહારિક જીવનમાં માત્ર સંભવિત છે એટલું જ નહીં, તે જીવનને સુખી, શાન્ત અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પૂર્ણ સફળ અને સહજ સાધન છે.

ભગવાન મહાવીરે પ્રતિપાદન કરેલ વસ્તુ-સ્વરૂપનો દાર્શનિક અને સૈદ્ધાંતિક પક્ષ તથા આંતરિક આચરણનું વિશ્લેષણ બીજા ખંડમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. અહીં બાહ્ય વ્યવહારિક પક્ષ પર સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો અસંગત નહિ ગણાય.

જીવનને પવિત્ર, સચ્ચારિત્રવાન અને સુખી બનાવવા માટે તીર્થંકર મહાવીરે અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રહાર્ય અને અપરિગ્રહ-એ પાંચ મહાન આદર્શ લોકની સામે રાખ્યા.

વ્યવહારિક જીવનમાં એના સફળ પ્રયોગ માટે એમણે સાધુ અને સામાન્યજનો (ગ્રામકો) ને લક્ષ્યમાં રાખી એ આદર્શો મહા-વ્રત અને અણુવ્રતના સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યા.

આ આર્યોને સંપૂર્ણપણે જીવનમાં ઉનાદનાર સાધુ અને
શક્તિ અને યોગ્યતા અનુભવ પામ્યા રહનાર માયક કહેવાય છે.
શક્તિ અને યોગ્યતાની વિવિધતાને લક્ષ્યમાં રાખીને માનકેની અગિયાર
પ્રકાર નક્કી કરેલી છે જેને અગિયાર પ્રતિમાઓ કહેવામાં આવે છે.

કેમકારણેના બાલકાદિક પદને વૈજ્ઞાનિક રૂપમાં વરજાતયોગના
ગાંધીઓની અને પ્રયોગનાર રૂપમાં જેન પુરાણના અનુકીલનથી
કારી રીતે તાલી શકાય છે.

આજુ વિષય જે પાસઓમાં વહેંચાયેલું છે, એક ભૌતિક
અને બીજી આધ્યાત્મિક. ભૌતિક પાસપ્રવાર પૂર્ણ સ્વચ્છંદતા તરફ
અધેશ છે, જેની વશ પદ્ધતિ વડે સમગ્ર વિશ્વ ત્રાસિત છે.
આધ્યાત્મિક ત્યોતિ પણ પોતાની ક્ષીણતમ અવસ્થામાં દગટમી રહી છે.

જેકની સ્થિતિ શું છે એના બદલે જેકની પદ્ધતિ કેવી છે
એનો નિર્ણય અધિક મહત્ત્વ રાખે છે. કયી પાસ તેજ છે અને
કયી મંદ-એ પ્રકા મહત્ત્વનો નથી. પ્રશ્ન તો એ છે કે જેકની
પદ્ધતિ શું છે?

ભૌતિક પાસ લોગગમ પાસ છે. અસીમ અને ગનંત લોગ
એ જ એનું લક્ષ્ય છે. આધ્યાત્મિક પાસ ત્યાગગમ છે, અને સર્વ
'પર'નો ત્યાગ અને આત્મનિષ્ઠતા એ જ એનું સર્વસ્વ છે; એથી
જેક એકદમ પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની છે.

એક કહે છે કે લોગ અને આનંદમાં સીમા કેવી! સીમાની
બાધામાં રહેતાં તુસિ કયાં, તથા તુસિ વિના આનંદ કેવો! બીજી
કહે છે કે લોગમાં આનંદ કેવો! આનંદ તો આત્માની વસ્તુ છે;
તેથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં લોગનું કાંઈ સ્થાન નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે ભૌતિક પાસને લોગમાં જરા પણ ગર્વાદનો
સ્વીકાર નથી તથા આધ્યાત્મિક પાસને લોગની રચંગાંત્ર પણ
ઉપસ્થિતિ સ્વીકાર્ય નથી. એક નિરંકુશ લોગ ઇચ્છે છે, બીજી અણુ-

માત્ર પણ લોગ સ્વીકારતી નથી. એકનો સ્વામી ઉન્નુક્ત લોગી અને બીજાનો સ્વામી પૂર્ણ વિરાગી યોગી છે.

પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની આ બંને ધારાઓનું અદ્ભુત સંમેલન એનું નામ જ શ્રાવક-ધર્મની સ્થિતિ છે. શ્રાવક લોગોનો પૂર્ણ ત્યાગી નહીં હોવા છતાં એમની મર્યાદા અવશ્ય સ્થાપિત કરે છે. શ્રાવક-ધર્મ યોગપક્ષ અને લોગપક્ષની અસ્થાયી સમજૂતી જેવો છે, જેની ધારામાં પાંચ અણુઘટ અને સાત શીલઘટ છે.

લોગ પક્ષ કહે છે—પોતાની સુખ (લોગ) સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેટલી હિંસા કરવી પડે તો કરવી જોઈએ. ત્યારે યોગ (અધ્યાત્મ) પક્ષ કહે છે—હિંસા વડે પ્રાપ્ત થતો લોગ અમારે જોઈએ જ નહીં, અથવા લોગ સ્વયં હિંસા છે તેથી અમારે તેની આવશ્યકતા જ નથી. સુખ અમારી અંદર છે, એને બહાર શોધવાની આવશ્યકતા નથી.

ત્યારે એક સમજૂતી થાય છે કે ભાઈ, એ સાચું છે કે આપણે લોગોની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ વર્તમાન કમજોરીને કારણે જે ભૌતિક અનિવાર્ય લોજન-પાનાદિની આવશ્યકતા છે, તે પૂરી કરવા માટે કાંઈક સામગ્રી તો જોઈએ જ. આ પ્રકારે લોગોની અનંત ઇચ્છાઓ તો કદીય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી, અને અમર્યાદિત લોગોને એકદમ કરવા માટે હિંસાની અનુમતિ તો આપી શકાય નહીં. તેથી મુદ્દસ્થ-જીવન માટે અનિવાર્ય આવશ્યક આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિદ્યાર્થી હિંસા અને હિંસાવાળા નિવારણ બાકી હિંસા અને હિંસા-બંધનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. આનું નામ અહિંસાનુમત છે.

હિંસા ત્રણ પ્રકારની હોય છે :—

- (૧) નકારી હિંસા, (૨) ઉદ્યોગી હિંસા,
- (૩) અવિદ્યા હિંસા, (૪) વિદ્યાર્થી હિંસા.

કેવળ નિર્વિદ્ય નિઃકલ્પ જ જેના દેહ કે મેવા સંકલ્પ (હિંસા)

પૂર્વક કરવામાં આવેલ પ્રાણુમાન સંદેશી હિંસા છે. વેપાર વગેરે કાર્યોમાં તથા ગૃહસ્થનાં આરંભાદિ કાર્યોમાં સાવધાનીથી પ્રવર્તવા છતાં જે હિંસા મર્દ વગર છે તે ઉલ્લેખી અને આરંભી હિંસા છે. પેલે તથા પેલાનો પરિવાર, મર્માવનન, સમાજ, દેશ, આદિ પર કરવામાં આવેલ આક્રમણથી જાણવા માટે અનિશ્ચયપૂર્વક કરવામાં આવેલ હિંસા વિરોધી હિંસા છે.

ઉપદેશ આર પ્રકારની હિંસાઓમાંથી એક સંદેશી હિંસાનો તે સાવક સર્વથા ત્યાગી હોય છે, પરંતુ બાકીની ત્રણ પ્રકારની હિંસા એના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહે છે.

જોકે તે એનાથી પણ જાણવા પૂરેપૂરું પ્રયત્ન કરે છે, આરંભ અને ઉલ્લેખમાં પણ પૂરેપૂરી સાવધાની રાખે છે; તેમ છતાં તે આરંભી, ઉલ્લેખી અને વિરોધી હિંસાથી સંપૂર્ણપણે જાણી રહે એ સંભવિત નથી. જોકે આ હિંસા તેના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહે છે, પરંતુ તે તેને ઉપદેશ માનતો નથી, વિધેય પણ માનતો નથી.

આ જ પ્રમાણે સત્ય, અચૂર્ય, પ્રદક્ષ્ય અને અપરિશુદ્ધના સંબંધમાં પણ જાણવું. ગાર્હસ્થ્યને ન્યાયપૂર્વક ચલાવવા માટે જો કોઈ અનિવાર્ય સૂક્ષ્મ અસત્ય વચનનો આશ્રય લેવો પડે તો જુદી વાત છે, અન્યથા કથૂણ રૂપથી સઘળું અસત્ય વચન બોલવાનો અને બોલવાનો ભાવ—એનો ત્યાગ હોવો એ જ સત્યાજીવન છે.

જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય એવાં માટી અને પાણી સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ એના લૌકિક માલિકની અનુમતિ વિના ચંદુલ ન કરવો વા ચંદુલ કરવાનો ભાવ ન ધવો—એ અચૂર્યાજીવન છે. ધર્માનુકૂળ વિવાહિત સ્વપત્ની અથવા સ્વપતિ સિવાય અન્યમાં રતિભાવ વા વિષય-સેવનનો ભાવ ન ધવો—એ જ પ્રદક્ષ્યાજીવન છે.

આ પ્રમાણે વર્તમાનમાં અતિ આવશ્યક એવી સામગ્રીને મર્યાદાપૂર્વક રાખીને અન્ય સમસ્ત પરિશુદ્ધ રાખવાનો અને રાખવાનો ભાવનો ત્યાગ કરવો એ જ પરિશુદ્ધ-પરિભાષુ અજીવન છે.

આ દિ આ

‘અદિમા પદ્મ પર્મ’ એ અદિમાનો પદ્મ પર્મ પદ્મપૂર્વ આ
 રૂપ આને પણ પૂર્વ પદ્મપૂર્વ છે. એ પદ્મ પદ્મ સ્થિતિ રૂપ છે. કે
 અદિમા પદ્મ પર્મ છે. પણ પદ્મ એ છે કે અદિમા આ છે?
 આપણે આમાં અદિમા અર્થનો અર્થ આ છે. દિ આ ન કરી
 ને. પરંતુ આને પણ દિ આ અદિમાની અર્થ આ છે આને આપણે
 આને યોગે આને યોગે આને આને આને. આપણે આને આને આને
 કરી ને તરફ જ આ છે. દિ આ-અદિમાનો અર્થ આ યોગે આને
 યોગે આને જ આને આને છે. યોગે આને દિ આ ન કરી,
 પણ એ જ અદિમા છે, એવો જ અર્થાધિ નિર્માણ છે; પરંતુ
 આ એકાંગી દૃષ્ટિકોણ છે.

અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે તો પછી શું જીવનું મરણ, મરણ—એ હિંસા નથી અને એમની રક્ષા કરવી તે અહિંસા નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં આપણે જીવન અને મરણના સ્વરૂપ પર વિચાર કરીએ.

‘મરણં પ્રકૃતિર્શરીરિણામ્’—આ સૂત્ર અનુસાર એ એક સ્થાપિત સત્ય છે કે જે જન્મ લે છે તે કોઈ ને કોઈ દિવસે અવશ્ય મરે છે, શરીરધારી અમર નથી, સમય આવ્યે બીજા પ્રાણી વડે કાં તો તેને મારી નાખવામાં આવે છે વા સ્વયં મરી જાય છે.

જો મૃત્યુને હિંસા માનીએ તો કદી ય હિંસાની સમાપ્તિ નહીં થાય, અને જીવનનું નામ અહિંસા માનવું પડે. લોકમાં પણ યથાસમય બાહ્ય કારણ વિના થવાવાળા મૃત્યુને હિંસા કહેવામાં આવતી નથી અને સહજ જીવનને અહિંસા પણ કહેવામાં આવતી નથી. આ પ્રમાણે રેલ, ભૂકંપ વગેરે કુદરતી કારણોથી પણ હજારો પ્રાણીઓ મરી જાય છે, પરંતુ તેને પણ હિંસાની અંદર ગણવામાં આવતું નથી; તેથી મરણ તે હિંસા અને જીવન એ અહિંસા એમ તો નથી.

જ્યાં લગી મારવાની અને બચાવવાની વાત છે, એના સંબંધમાં સમયસારમાં સમાગત આચાર્ય કુંદકુંદનાં નિમ્નલિખિત કથનો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

જો મણદિ હિંસામિ ય હિંસિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।

સો મૂઢો અણાણી જાણી ઇતો દુ વિવરીદો ॥ ૨૪૭ ॥

આહસ્વયેણ મરણં જીવાણં જિજ્ઞવેરેહિં પણ્ણત્તં ।

આહં ણ હરેસિં તુમં કહ તે મરણં કયં તેહિં ॥ ૨૪૮ ॥

આહસ્વયેણ મરણં જીવાણં જિજ્ઞવેરેહિં પણ્ણત્તં ।

આહં ણ હરંતિ તુહં કહ તે મરણં કયં તેહિં ॥ ૨૪૯ ॥

જો મણદિ જીવેમિ ય જીવિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।

સો મૂઢો અણાણી જાણી ઇતો દુ વિવરીદો ॥ ૨૫૦ ॥

કહ્યું છે તું પર જીવોને આયુકર્મ તો દેતો નથી, તો તેમનું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જીવોનું મરણ આયુકર્મના દ્વારા થાય છે એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે. પર જીવો તારા આયુકર્મને તો દેતા નથી, તો તેમનું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જે જીવ એમ માને છે કે હું પર જીવોને જીવાડું છું (ન કરું છું) અને પર જીવ મને જીવાડે (રક્ષા કરે) છે; તે મૂઢ અજ્ઞાની છે, અને એથી નિપરીત માનનાર જ્ઞાની છે.

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું તું પર જીવોને આયુકર્મ તો દેતો નથી, તો તે તેમનું જીવન (રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું પર જીવો તને આયુકર્મ તો દેતા નથી, તો તેમણે તારું જીવન (રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

આ કથનનો સારાંશ આપતાં તેઓ અંતમાં લખે છે:—

જો મરણ જો ય દુહિદો જાયદિ કમ્મોદયેણ સો સવ્વો ।
તમ્હા દુ મારિદો દે દુહાવિદો ચેદિ ણ હુ મિચ્છા ॥ ૨૫૭ ॥
જો ણ મરદિ ણ ય દુહિદો સો વિ ય કમ્મોદયેણ ચેવ સ્વલુ ।

એ મરે છે અને એ દુઃખી થાય છે તે બધું ફોજીય વડે થાય
 નથી 'મેં મર્યો, મેં દુઃખી હ્યો' એવો તારો અભિપ્રાય થું
 ન મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે. વળી એ નથી મરતો
 નથી દુઃખી થતો તે પણ ખરેખર કર્મના ઉદયથી જ થાય છે;
 'મેં નથી મર્યો, મેં નથી દુઃખી હ્યો' એવો તારો અભિપ્રાય
 ખરેખર મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે.

આ સંપૂર્ણ કથનને આગળ અનુવાદિ જે હરોળમાં નીચે
 જે અભિવ્યક્ત થું છે :—

તર્ક મદ્ય નિર્ણય મરતિ સર્વોચ-
 પર્ણોદયાન્ગરજની કિતદુઃખમૌલ્યમ ।
 અમાનમેવદિત વત્તુ પરઃ પરસ્ય
 દુર્વાસુમાન્ગરજની કિતદુઃખમૌલ્યમ ॥
 અમાનમેવદિતિત્ત્વ પમાતસ્ય
 પરચંતિ ચે મરણકીલિતદુઃખમૌલ્યમ ।
 કર્માણ્યદેહતિસેન ચિકીર્ષન્તે
 મિથ્યાદદ્યો નિયતમાનદનો ભવન્તિ ॥

આ અગતમાં હવેને હવત-મરણ, મુખ-દુઃખ—બધું
 નિયમથી ચોતાના કર્મના ઉદયથી થાય છે. 'જીને પુરૂષ
 તનાં હવત-મરણ, મુખ-દુઃખ કરે છે' એમ માનવું તે તો
 ખાન છે.

આ અજ્ઞાનને પામીને એ પુરુષો પરનાં હવત-મરણ, મુખ-
 મના કતાં પરને માને છે, તે પુરુષો-કે જેઓ એ રીતે અહંકાર-
 થી કર્મો કરવાના હંમ્મુક છે તેઓ-નિયમથી મિથ્યાદદિ છે અને
 તાના આત્માનો ઘાત કરનારા છે.

આ કથનોના આધારે એ કહી શકાય કે જેનાચાર્યોને એ
 અપિ સ્વીકાર્ય નથી કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ અન્ય વ્યક્તિને મારી

